

Nem múltó történelmünk

Az iskolai történelemoktatási kánon ellentmondásos alapmintázata

(Második rész)

Az írás első részében a nemzetre és nemzettudatra vonatkozó alapfogalmakat vizsgáltuk legfőképpen abból a szempontból, hogy értelmezni tudjuk a nemzetközponitú történelemtanítási kánon alapvető sajátosságait. Jól nyomon követhető volt, hogy a dualizmus időszakában kötelezően bevezetett iskolai történelemoktatás sokféle módon sikeresen támogatta a magyar nemzet és nemzetállam építését. Mindenekelőtt azzal, hogy a nemzeti történelem egységes múltszemléletű pedagógiai kánonját kidolgozta és közvetítette az elmúlt bő százötven évben. Ezzel a racionális és mitikus elemekből építkező történelmi mesternarratívával az iskolai történelemoktatás – többek között – megteremtette a magyar nemzettudat közös emlékezeti kultúráját, amellyel nagymértékben hozzájárult a nemzeti identitás és állampolgári lojalitás megalapozásához, valamint a társadalmi együttélés és együttműködés erősítéséhez. A most következő második részben elsősorban arra keressük a választ, hogy ez a 19. század végén kiformalódott – sok tekintetben idealizált és egyneműsített – történelemoktatási kánon hogyan tudta követni az elmúlt évszázad brutális történelmi változásait, illetve mennyiben tudta egységes keretben értelmezni (lefedni) a roppant heterogén és megosztott magyar társadalmat. A kérdés mögött az a rejtett előfeltételezés húzódik, hogy a magyar történelemoktatás hitelének és pedagógiai hatékonyságának megerősítése érdekében szükség volna a kánon közös – tehát sokféle érdekcsoport konszenzusára épülő – felülvizsgálatára. 19. századi hagyományának változatlan formában történő fenntartása ugyanis azzal a veszéllyel jár, hogy a nemzeti egység megteremtése érdekében megfogalmazódó történelemtanítási kánon az egymás ellen harcoló politikai erők ideológiai eszközévé és martalékává válik.

A magyar nemzettudat töredezettsége

A történelemoktatási kánont meghatározó modern magyar nemzettudat kiformalódása bár alapvonásaiban sok hasonlóságot mutat az európai mintákkal, mégis számtalan különleges sajátosságot hordoz. Ebből a szempontból fontos tanulságokkal szolgál Szűcs Jenő (1983: 18-28.), aki szerint a „köztes Közép-Európa” legfőbb jellegzetessége a „nyugati mintakövetés”, de annak „szerves belső fejlődése nélkül”.

A „nyugati minta” – amelyet Szűcs a „történelem luxustermékének” nevezett – meghatározó jellegzetessége a „társadalom különállása az államtól”. Ez azt jelenti, hogy a társadalom sok vonatkozásban a közvetlen politikai viszonyoktól, illetve az államhatalomtól függetlenül építkezhet. Ennek alapja a magántulajdon jogbiztonsága, amely lehetővé teszi a civil szféra viszonylagos autonómiáját. Szűcs szerint térségünkben ez az alapminta csupán felszínesen érvényesült, „deformálódott” és „keleties elemekkel töltődött fel”. Hosszú távú „organikus fejlődés” hiányában a hűbéri, rendi és a polgári társadalom elemei itt nem egymást követően erősödtek meg, hanem egy időben, párhuzamosan léteznek. A polgári társadalom gazdasági bázisa nem tudott megerősödni a politikai szférával szemben, a polgári mentalitás pedig nem tudott érvényesülni, mert a nemesi (rendi) gondolkodásmód sok esetben áll a többnyire nem magyar anyanyelvű polgárság modernizációs törekvéseivel. Ráadásul az állandó külső fenyegetettség és társadalmi megosztottság miatt az állam „túlhatalommal” rendelkezik, a gazdaságot és a társadalmat paternalista módon felülről igyekszik modernizálni, így kevésbé érvényesülhetett a tulajdon- és jogbiztonság szerződéses fegyelme, a politikai kultúrában pedig nem alakulhatott ki a különböző társadalmi csoportok kooperatív együttműködése illetve a közbizalom kölcsönössége. Ennek az a következménye, hogy a magyarországi politikai és társadalomtörténeti folyamatokra többnyire a „felülről vezérelt siettetések” és „visszacsúsások” egymást váltó fázisai jellemzőek.

A magyar nemzettudat kialakulása szempontjából ugyanakkor mindenképpen figyelemre méltóak azok a középkori közösségi pre-nemzeti előzmények (Szűcs, 1974) – a törzsi közösségtudat, a keresztény összetartozás tudata, a törökellenes honvédő harcok, illetve rendi küzdelmek során megjelenő érdekegyesítő törekvések – amelyek a 18-19. századra bizonyos mértékben hozzájárultak a nemzeti közösség kialakításához. Ez azonban azt is jelentette, hogy a magyar nemzettudat szervesen kötődik a nemesi gondolkodásmódot hordozó rendi nemzettudathoz. Jól mutatja ezt a *nemzet* szavunk, amely a nemességre jellemző vérségi leszármazás névmódosulásaként keletkezett: nemzet = nemes (nemességgel rendelkezik), nemzet = nemzett (nemzés útján született), illetve a *testvér* kifejezés, amelyből csak a jóval tágabb polgári közösség kialakulása után lett testvériség.

A magyar nemzettudat másik sajátossága Szűcs Jenő (1997) szerint a töredezettség, a kényszerű politikai rendszerváltások miatti megszakítottság, ami újra és újra átformálta a magyar nemzeti közösség fogalmát és az abba tartozó személyek és csoportok körét. Ez a felfogás nemcsak az etnikai köztudat időtlenségét hirdető perennalista gondolkodásmóddal áll szemben, hanem a hagyományos európai történeti gondolkodásban elterjedt nézettel is, amely modellszerűen elkülöníti egymástól az államnemzeti és a kultúrnemzeti folyamatokat. Szűcs szerint a magyar fejlődés egyszerre mindkettőhöz tartozik méghozzá nemcsak strukturális értelemben, hanem a történelmi változások során dinamikus formában is. Már a 18-19. századi magyar nemesség is kettős politikai helyzetben kényszerült megfogalmazni nemzet- és nemzetállamépítő programját. Egyfelől örököse volt a középkori birodalmi jellegű államkeretnek (a „Szent-István-i államnak”) amelynek hagyományát – annak 16. századi megszűnése után – a rendi viszonyok őrizték meg. Így a nemesség alapvető célja és feladata ennek a politikai keretnek (területnek és államiságnak) az etnicizálása, magyarrá tétele volt. Másfelől azonban mindez csak korlátozott államisággal volt megtehető, hiszen a remélt magyar nemzeti államot csak a Habsburg Birodalmon belül lehetett megvalósítani. Így a korabeli nemzetfelfogás a „magyarságot” a nemzetiségekkel szemben államnemzetként, míg a Habsburgokkal szemben kultúrnemzetként definiálta (Szűcs, 1997. 430–433.). Az államnemzeti (birodalmi) és nemzetállami szemlélet együttes összekapcsolása miatt azonban a Magyar Királyság, Magyarország (magyar állam), és a magyar társadalom (nép) kifejezések roppant sokértelművé váltak, ami komoly félreértéseket okoz mind a mai napig a közgondolkodásban és a történelemtankönyvekben. A Magyarország szó például különböző történeti államtípusokra és területi egységekre

utalhat: a „Szent-István-i államra”, a „Mohács” utáni szétagolt viszonyokra, a Habsburg Birodalmon belül állandóan változó rendi időszakra, vagy éppen a „Trianon” utáni időkre. A magyar társadalom (nép) szóhasználat is egyszerre utalhat a birodalmi (állampolgári) jellegű soknemzetiségű magyar (hungarus)¹ közösségre és a kifejezetten magyar anyanyelvű népeiségre.

A nemesi nemzetfelfogás és a liberális nemzetfelfogás összekapcsolódása a reformkorban

A nemesi nemzetfelfogás néhány jellemzője

A nemesi (rendi) nemzetfelfogás és a tovább élő nemesi (dzsentr) öntudat forrásának megismeréséhez érdemes visszatekinteni a Hunyadi Mátyás halála utáni évtizedekig. Az ekkori polgárháborús időszak legfontosabb dokumentuma a Werbőczy István által megfogalmazott joggyűjtemény, a „Hármaskönyv” (Tripartitum), amely bár a korabeli állapotokat képezte le, mégis hosszú évszázadokig meghatározta a magyar társadalmi viszonyokat és a közgondolkodást. Ennek egyik meghatározó eleme a végletes társadalmi megosztottság² igazolása és a nemesi hatalomgyakorlás legitimitációja volt. A Tripartitum kodifikálta ugyanis a Dózsa György-féle parasztháború leverése után kialakult parancsuralmi helyzetet. Azt, hogy a győzelem révén a magyar társadalom töredékét (5-10%-át) alkotó nemesség kizárólag önmagát tekintette a „magyar nemzettest” birtokosának, a társadalom többségét pedig mind gazdaságilag, mind pedig politikailag jogfosztottnak, többnyire „örökös jobbágnak”, nyilvánította. Ebben az értelemben a 19. század közepéig a „magyar nemzethez” (*Natio Hungarica*) csak a nemesség tartozott, amely saját csoportérdekét, mint (össz)nemzeti érdeket jelentette és élte meg. E szerint a „magyar nemzet” tagja csak az lehetett, aki a magyar állam királyától nemesi szabadságjogokat szerzett, illetve akit a magyar nemesség befogadott soraiba - függetlenül etnikai származásától és anyanyelvétől.³

A nemesi nemzetfelfogás másik fontos eleme a belterjesség. Az uralmi helyzetben lévő nemesség – egy szűk kozmopolita főnemesi réteget leszámítva - lényegében csak a saját kultúráját, harcos gondolkodásmódját tekintette mérvadónak és értékesnek. Nem volt nyitott más kultúrák iránt, bezárkózott a nemzeti kultúra „vaskos bástyái mögé”. Ennek elvi hátterét is megtaláljuk a Tripartitumban, amely a nemesi kiváltságok legitimitációs bázisának megteremtése érdekében sajátos módon ötvözte a pogány és a keresztény hagyományt. A Tripartitum a társadalom megosztottságát, a jobbágyok jog- és kifosztását a régi hun (szittya-magyar) hagyományra vezette vissza. Werbőczy szerint a hunoknál az volt a szokás, hogy aki gyáva volt, vagy nem ment el harcolni, azt jogszerűen szolgává tették. Ez a megközelítés csirájában hordozza minden későbbi társadalmi kirekesztés lehetőségét. Ha ugyanis a nemesi privilégiumok alapja az, hogy Hunor és Magor leszármazottjai között vannak igazi szittya-magyarok, akik bátrak a harcban és ezért joggal teszik szolgává a gyávákat, akkor az ő döntésüktől függ, hogy ki tekinthető a továbbiakban igazi magyarnak, szolgának, vagy éppen ellenségnek. A hunokra való hivatkozás ugyanakkor szerencsésen elkerülte a keresztény spirituális egyenlőség („Isten előtt mindenki egyenlő.”) érvrendszerét, miközben megalapozta a nemesség „ősi származásának” és „dicsőséges hadi múltjának” hagyományát is. Ezzel párhuzamosan Werbőczy legitimitációs forrásként beépítette még a Tripartitumba az úgynevezett Szent-korona eszmét is, amely szerint a magyar korona nem csupán a királyi hatalom, az ország, vagy a nemesi nemzet szimbóluma, hanem az adott társadalmi és politikai viszonyokat rögzítő és igazoló transzcendens jogforrás is, amely a magyar király és a nemzet egységének megtestesítője, illetve a nemesi szabadságok és jobbágyi kötıtségek biztosítója. Mindez azonban azt is jelentette, hogy a rendi nemzettudat óhatatlanul múltba nézővé vált:

a későbbi nemesi nemzeti programok sokszor hivatkoznak majd a „régii dicsőségek” és aranykorok visszaállítására.

A nemesi nemzetfelfogás harmadik – szorosan az előzőekhez tartozó - fontos eleme a kiválasztottságtudatból fakadó hierarchikus társadalomfelfogás, a hatalmi gőg és idegenellenesség. Csak az ősi származású vagy rangbéli nemest tekintették igazán nemesnek, igaz magyarnak. A többiek válogatás nélkül alattvalók voltak csupán, akiket nem illet meg az emberi méltóság teljessége, akiktől el is várható az alattvalói alázat. Az öntudat és a nemesi fölényérzet mögött azonban nemcsak a lenézés húzódik, hanem a folyamatos félelem és szorongás is a súlyos többséget alkotó társadalom tagjaitól. Középkori értelemben ők is ellenségek, idegenek (gondoljunk csak a Dózsa-György féle lázadásra), akik folyamatosan fenyegették a nemesi kiváltságokat. Egy középkori magyar nemes magához közelebb állónak tekintett egy rangbéli külföldi nemest, mint egy anyanyelvén beszélő polgárt, vagy jobbágyot. Lényegében ebben az állandó fenyegetettségben megélt kisebbségi-uralmi helyzetben gyökerezik a nemesi nemzetszemlélet általános idegenellenessége is, amely időnként ugyan szívesen befogadta az idegen földről érkező hasonló nemeseket, de a hatalmukat veszélyeztető hazai jogfosztottak, vagy külföldi nemesek,⁴ polgárok⁵ előretörését már ellenségesen fogadta.

A nemesi gondolkodásmód következő természetes velejárója a paternalista hatalomfelfogás és politikai gyakorlat, amely sajátos uralmi helyzetükből következett. A nemesi (rendi) szemléletű vezetők többnyire tényleges, vagy szimbolikus háborúkat vívtak és vívni a politikai arénában és hasonló módon a korábbi korszakok (reform)uralkodóihoz – felülről kívánják formálni a társadalmat. A kulcspozíciókat nem a szakértői tudás, sokkal inkább a mindenkori hatalmi elit iránti hűség és megbízhatóság alapján osztják el. A hatalomfelfogás alapvető intézménye a korábbi időszakokban a rendi érdekeket védő nemesi megye, a későbbiekben pedig a patriarchális állam, amely a hagyományos nemesi család rendjének megfelelően szerveződik: az atyai autoritás ellentmondást ugyan nem tűrő, de mégis leereszkedően gondoskodó attitűdjét képviseli. A családfő és a politikai vezető lényegében alattvaló hűséget vár el beosztottjaitól.

A nemesi nemzetfelfogás helyzete nagymértékben megnehezedett a mohácsi csatavesztés, a nemzeti függetlenség elvesztése után. Az állandóan változó politikai keretek és nemzetközi hatalmi erők között a szülőföldhöz való ragaszkodáson túl lényegében egyetlen biztos identitás maradt: a nemesi öntudat, nemesi közösség szabadságjogainak védelme. Ezzel azonban még inkább összeroskadtak az országos ügyek, a nemesi csoportérdekek és az egyéni túlélési törekvések. A nemesség rendi küzdelmei, gyakori politikai pálfordulásai egyszerre tekinthetők hazafias tettnek, a nemesi előjogok védelmének és magánbirtokaik biztosításának.⁶ Ebből a szempontból roppant jellemző Werbőczy István későbbi sorsa, aki Tripartitum bevezetőjében még hosszan ír a keresztyénységet védő magyar nemzet törökellenes küldetéséről, de életét már a török hivatalnokként fejezte be 1541-ben Budán.

A nemesi (rendi) és a liberális nemzetfelfogás ötvöződése

A reformkori magyar nemzetépítés legfőbb jellemzője és egyben ellentmondása az volt, hogy polgárság hiányában a köz-és főnemesség játszott meghatározó szerepet a modern magyar polgári nemzet és nemzettudat kifermálásában. A korabeli magyar nemesség hagyományos gondolkodású és 19. századi értelemben vett liberális szárnyának politikai vitái, „versengő együttműködése”⁷ nyomán indultak el és erősödtek meg a polgári reformtörekvések, amelyek sorsát és történetét az is döntő mértékben befolyásolta, hogy mindez a Habsburg Birodalom politikai keretén belül történt. Az ily módon születő modern magyar nemzettudatban tehát sajátos módon ötvöződött a középkorból örökölt hagyományos nemesi nemzetfelfogás és a mostani írás első felében megfogalmazott

modern polgári nemzetfelfogás – amit sok kortárs tudathasadásos állapotként élt meg, és amit mi persze már csak ellentmondásos helyzetnek látunk...

A kétféle nemzetfelfogás összekapcsolása azt jelentette, hogy a korszak liberális nemesei a roppant szűk körű nemesi nemzetfelfogást gondolták kiszélesíteni (állam) polgári nemzetté, méghozzá úgy, hogy a korábbi nemesi szabadságjogok egy részét a társadalom többi tagjára is kiterjesztik. Ennek középpontjában a jobbágyfelszabadítás állt, ami a korabeli célkitűzések szerint jogegyenlőségen és kulturális egységen alapuló nemzeti közösségé alakítja majd át a magyar társadalmat. A reformkori nemzetépítő program olyan politikai nemzetben, államközösségben gondolkodott, amelyben egyénilig minden magyar állampolgár – anyanyelvétől, kultúrájától és etnikai hovartartozásától függetlenül – azonos jogokkal rendelkezik, miközben teljes mértékben lojális a magyar nyelvű és dominanciájú államhoz. Ez a liberális felfogás tehát a nemesség korábbi gazdasági és politikai dominanciáit fenntartva az egyéni szabadságjogok szintjén biztosította volna a kulturális sokszínűség megőrzését. Ugyanakkor azonban föl sem merült, hogy az ország többségét alkotó szociálisan hátrányos helyzetű csoportok, illetve a nemzetiségek (a horvátokat kivéve) komolyabb kollektív politikai jogokkal és autonómiákkal rendelkezzenek, mivel az veszélyeztette volna a nemesség, illetve a magyar etnikum vezető szerepét.

A kétféle felfogás ellentmondásai – a nemesi nemzettudat elemeinek továbbélése

A kétféle nemzetfelfogás különbségei és ellentmondásai jól kiolvashatóak és követhetőek a reformkor évtizedes vitáiból. Ennek ismeretében tudjuk igazán értékelni a korszak liberális szellemiségű nemeseinek heroikus erőfeszítéseit, amit a modern magyar nemzet megteremtése érdekében folytattak. Ebben az értelemben maradéktalanul sikeresnek mondható a magyar nyelv és kultúra társadalomintegráló szerepének kiterjesztése. A nemesség már korábban – a jozefinizmus elleni lázadás nyomán⁸ – azonosulni kezdett magyar nyelvvel és kultúrával, bár a nagyjából kozmopolita főnemesség körében ez nem ment könnyen: közsímet, hogy például Széchenyi István is csak felnőtt korában tanult meg jól magyarul. A reformkor végére azonban széles körben elfogadottá vált az új nemzetfelfogás és közösségi identitás, amelynek alapja a magyar nyelv és kultúra, politikai kerete pedig a Magyar Királyság volt. Mindez a nemzet fogalmát és értelmezési tartományát is átalakította. A középkori nemesi nemzetfelfogás a Tripartitum nyomán még a hun (szittyá-magyar) eredetre és az anyanyelvtől és kultúrától független nemesi szabadságokra hivatkozott. Az új típusú modern magyar nemzettudat már minden itt élőt a magyar nemzet részének tekintett – etnikai származásától függetlenül -, aki elfogadja a magyar állam joghatóságát és a magyar nyelv és kultúra dominanciáját. Mindez a nyelvhasználatban is látványosan megnyilvánult. A reformerek következetes munkája nyomán 1844 után már nem a latin és nem is a II. József által szorgalmazott német, hanem a magyar nyelv lett a hivatalos államnyelv. Ez azt is jelentette, hogy az ország korábbi latin elnevezését (Regnum Hungariae) felváltotta a Magyar Királyság, később pedig a Magyarország kifejezés. Bár a Hungária név nem tűnt el teljesen a hazai szóhasználatból, de fokozatosan háttérbe szorultak az ősi hun kultúrára való utalások. A nemzet, illetve nemzeti kifejezések ekkortól már jórészt a magyar szóban összpontosulnak. A nemzeti érzelmű gondolkodásmódot egyértelműen a magyarral azonosítjuk; a nemzeti, illetve a hazai nacionalizmus kifejezései is a magyarsággal, a „magyarkodással” kapcsolódnak össze.⁹ A hun származástudat így csak a nemzetközi szóhasználatban maradt fenn (hungary, ungarn, vengria), amelynek eredetét a nyelvészek ráadásul nem is közvetlenül a hunokra, hanem a bolgár-türk onogur népnévre vezetik vissza.

A reformerek a formális jogegyenlőség biztosítását – ha nem is könnyen – még el tudták fogadtatni a nemesi társadalommal a korábbról már jól ismert érdekegyesítési

programmal, különböző gazdaságossági érvekkel, a magyarság egységesítésére irányuló hazafias megokolásokkal. A jobbágyság és a polgárság jogi értelemben vett beemelése a magyar nemzetbe azonban nem szüntette meg a „nemzetfenntartó” nemesi elit korábbi beidegződéseit: hierarchikus társadalomszemléletét, kiválasztottságtudatát és azt, hogy az egész nemzet nevében szólva saját csoportérdekeit érvényesítse. A magyar nemesi elit – és későbbi faji nacionalizmus – ugyanis sohasem a népi gyökereire és közösségtudatára volt büszke, mint például a német, hanem mitikusán ősi és kiváltságos származására. Mindez látványosan szemben állt a polgári gondolkodásmóddal is. Nemcsak abban, hogy a nemesi felfogás a saját ideáljait többnyire a múltban kereste, és feladatát a hagyományörzésben vagy a „régicdicsőség” visszaállításában látta, miközben a polgári nemzetépítés teljes mértékben a jövőre, a változások megvalósítására irányult. A kétféle gondolkodásmód alapvetően különbözik értékrendjében is, amit pontosan fogalmaz meg Werbőczy a Tripartitum bevezetőjében: *„Minthogy magukat semmiféle kereskedésre vagy közönséges mesterségre nem adták, egyedül a hadi szolgálatra alapították a nemességet...”* A nemesi értékrend középpontjában a katonai vitézség és bajtársi becsület áll (ami persze többnyire csak a rangban azonos szinten állókra vonatkozik), a polgári erények pedig közismereten más természetűek. Ebben az esetben a kétféle értékvilág nem normatív (jó vagy rossz) megítéléséről van szó, hanem eltéréseik bemutatásáról, ami különösen a reformkor után lesz szembetűnő és ellentmondásos: a politikai hatalmat birtokló vitézségére büszke nemesség (az úgynevezett dzsentrik) – a háborúk elmúltával és a polgárosodás előrehaladtával – ugyanis egyre inkább hátrányba kerülnek a „közönséges mesterségekkel” foglalkozó korábban lenézett polgári rétegekkel szemben.

Ezek az ellentmondások nyilvánvalóan nem „múltak el” nyomtalanul. Úgy tűnik, hogy a hagyományos nemesi nemzetfelfogás bizonyos elemei mind a mai napig megőrződtek a magyar közgondolkodásban és a magyar emberek habitusában. Mind a hatalmon lévők, mind pedig az abból kirekesztettek természetesnek gondolják, hogy a mindenkori magyar nemzetépítés és társadalmi integráció nem a polgári értelemben „alulról” kiharcolt egyéni szabadságjogokra és közösségi autonómiákra épül – mint Európa nagyobb demokratikus hagyományokkal rendelkező országaiban –, hanem annak „felülről lefelé történő” paternalista kiterjesztésére. Ennek következtében a rendi szemléletű politikai elit tudatába mélyen beleivódott az a felfogás, hogy a magyar nemzethez való tartozásról (és kirekesztéséről) az önmagukat nemzetfenntartónak tekintő politikai csoportok dönthetnek, mivel azt nem védi alulról jövő – korábban kiharcolt – polgári öntudat, társadalmi szolidaritás, demokratikus joggyakorlat. Természetessé vált az is, hogy a rendi szemléletű politikai elit az államhatalom intézményrendszerévé magától értetődő módon azonosítja magát az ország egészével: nemzeti érdekről, magyar társadalomról szónokolva lényegében a saját csoportérdekeit képviseli. A nemesi nemzetfelfogás tovább élésének fontos mutatója lett a politikai hatalomgyakorlás kultúrája is. A kooperációra és kompromisszumokra épülő demokratikus politikai kultúra helyett térségünkben többnyire a „ki kit győz le” típusú politikizálás jellemző. A paternalista szemléletű vezetők továbbra is felülről kívánják formálni az alattvalónak gondolt embereket és a passzivitásra kárhoztatott társadalmat. Ebből következően a gazdasági és politikai kulcspozíciókat nem a szakértői tudás, sokkal inkább a lojalitás alapján osztják el. Az is roppant jellemző, ahogy a paternalista hatalomgyakorlás közvetett vagy közvetlen protekcionista eszközökkel korlátozza a társadalmi alrendszer, valamint a civil társadalom autonóm működését.

Magyar nemzet(tudat)építés a kiegyezés után

A nemzetállami illúzió...

A kiegyezés után Deák Ferenc és Eötvös József meghatározó szerepe révén rövid ideig folytatódott a liberális szellemiségű politikai nemzetépítés – például az 1868-as Nemzetiségi törvény¹⁰ még ennek alapján készült –, de hamarosan mindezt felváltotta a magyar államot és a magyar nemzetet teljes mértékben azonosító egységes nemzetállami felfogás, amelynek kifejezett célja az etnikai sokféleség eltüntetése (asszimilációja) volt. A társadalmi valóságot és lehetőségeket figyelmen kívül hagyó mitikus nemzeteszme született, amelynek alapja az állam és a nemzet teljes azonosságának tételezése. E szerint a domináns helyzetben lévő magyar nemzet- és nemzetállamépítők érdeke és kultúrája maradéktalanul megegyezik a nemzet (a társadalom valamennyi tagjának) érdekeivel és kultúrájával. Ez azt is jelenti, hogy a Magyar Királyság történelme kizárólag a magyarok történelme, akik a nemzetiségek passzivitása mellett építették a nemzetet és a nemzetállamot. Ebben az értelemben a magyar nemzet nem a történelem során kifejlődött és formálódott jelenség, hanem időtlen érték, ami egyes népeknél megtalálható, másoknál nem. Ennek a felfogásnak antiliberalis jellegét jól mutatja Bánffy Dezső (1903. 15.) korábbi miniszterelnök egyik megnyilatkozása, amely a jogállamiságot is feláldozhatónak vélte a minél teljesebb magyarosítás érdekében: „Ha az egységes magyar nemzeti állam megalkotása előtt a jogállam ideálját keressünk, lehetünk talán állam, lehetünk talán jogállam is – de nem lehetünk egységes magyar nemzeti állam.”

... és annak realitása

A dualista rendszer tényleges társadalmi-politikai gyakorlata azonban több szempontból is ellentmondott ennek a nemzetállami elképzelésnek, ami súlyos, hosszú távon érvényesülő sérülésekkel terhelte meg a magyar nemzettudatot. Ellentmondásossá vált az „önálló magyar nemzetállam” megteremtésének politikai programja. Az Ausztriával fennálló dualista államközösség fenntartása sértette a függetlenségi vágyakat, miközben azt is be kellett látni, hogy az

A kiegyezés után Deák Ferenc és Eötvös József meghatározó szerepe révén rövid ideig folytatódott a liberális szellemiségű politikai nemzetépítés – például az 1868-as Nemzetiségi törvény¹⁰ még ennek alapján készült –, de hamarosan mindezt felváltotta a magyar államot és a magyar nemzetet teljes mértékben azonosító egységes nemzetállami felfogás, amelynek kifejezett célja az etnikai sokféleség eltüntetése (asszimilációja) volt. A társadalmi valóságot és lehetőségeket figyelmen kívül hagyó mitikus nemzeteszme született, amelynek alapja az állam és a nemzet teljes azonosságának tételezése. E szerint a domináns helyzetben lévő magyar nemzet- és nemzetállamépítők érdeke és kultúrája maradéktalanul megegyezik a nemzet (a társadalom valamennyi tagjának) érdekeivel és kultúrájával. Ez azt is jelenti, hogy a Magyar Királyság történelme kizárólag a magyarok történelme, akik a nemzetiségek passzivitása mellett építették a nemzetet és a nemzetállamot.

ausztriai államrész nélkül a számszerű kisebbségben lévő magyarság nem tudja fenntartani a nemzetiségek fölötti uralmát. Ellentmondásossá vált a nemzetiségekhez való viszony is, hiszen a bizonyos népcsoportok esetében (zsidók, németek) komoly sikereket elérő magyarosítási politika, más nemzetiségek (szlovák, román, szerb) vonatkozásában állandósult bel – és külpolitikai konfliktusokhoz vezetett. Ellentmondásossá vált a magyar társadalom modernizálását és demokratizálását kitűző program is, amely a reformkorban – mint a haza és haladás együttes vívmánya – még erősítette a társadalom különböző rétegeinek együttműködését. A századfordulóra egyrészt nyilvánvalóvá vált, hogy magyar társadalom demokratizálása – például az általános választójog kiterjesztése a nemzetiségi polgárokra – veszélyeztetné a kisebbségben lévő magyarság társadalmi és politikai uralmát, másrészt pedig az is kiderült, hogy a magyarországi kapitalizálódás alapvető nyertese nem a nemzetfenntartóként emlegetett nemesi eredetű magyar etnikumú vezetőréteg és középosztály lesz, hanem a többnyire nem magyar származású (zsidó és német) polgárság, ami erősen elbizonytalanította a hagyományosan magyar nemzetállamépítő politikai elit „haladás-hitét”.

A szimbolikus politika megerősödése: a Szent István-i magyar állameszme

Ezek az ellentmondások jelentősen beszűkítették a korabeli nemzetépítő ideológia és politikai gyakorlat mozgásterét. A kiegyezés rendszerét hosszú távon sem elfogadni, sem pedig megváltoztatni nem lehetett. A vágyak és a valóságos lehetőségek között feszülő ellentétek feloldása érdekében néhányan ugyan tettek javaslatot a realitások tudomásulvételére,¹¹ de a korabeli magyarság túlnyomó többsége nem mert, de nem is akart lemondani az egységes magyar nemzetállam nagyhatalmi illúziójáról, ezért a „szimbolikus politika” (Gerő, 2004. 7.) világába menekült. Ez a történelmi mítoszokra épülő szimbolikus világ egyre inkább átvette az uralmat a világ reális értelmezése fölött, és egyre inkább párhuzamos valóságként működött. Ennek az önigazoló és önvigasztaló nemzetállami képnek a leglátványosabb színjátéka az 1896-os millenniumi ünnepségsorozat volt, amely szemléletesen mutatta be azt a sajátos látszatvilágot, amelyben a korabeli magyar identitású közgondolkodás „elképzelni” szerette volna önmagát.¹²

A magyar nemzetállami szemlélet igazolásához a „nemzetállam illuzionistái” (Gyurgyák, 2007. 90–101.) a Szent-István-i magyar állameszme és a vele szoros kapcsolatban álló Szent Korona-eszme elméletével igyekeztek hitelesíteni a vágyott nemzetfelfogást. Az elmélet szerint (Kocsis, 1995) a Szent-István-i magyar állameszme az „Ezeréves magyar nemzet” és az Ezeréves magyar alkotmány” metafizikus hordozója, örökérvényű megszentelt erkölcsi létező, amely a gyakran változó kedvezőtlen történelmi helyzetekben is mutatja és képviseli a magyarság államalkotó küldetését a Kárpát-medencében. Ennek a nemzeti küldetésstudatnak a legfontosabb szakrális eleme a pápa által Szent Istvánnak küldött Szent Korona, amely nem csupán a királyi hatalom, vagy az ország szimbóluma, hanem transzcendens személyiség és önálló jogforrás, a magyar király és magyar nemzet egységének megtestesítője, sorsának tényleges irányítója – isteni küldetése révén egyrészt biztosítja a magyar állam alkotmányos folytonosságát és a nemzet egységét, másrészt pedig birtokolja és gyakorolja a hatalmat a magyarság nevében a Kárpát-medence népei fölött. Ezek az elméletek szervesen összekapcsolódtak a korabeli történetfilozófiai irányzatokkal, amelyek különböző fejlődéstörvények és tökéletesedési folyamatok révén próbálták egységes rendszerben értelmezni a múltat, a jelent és a jövőt. A Szent-István-i magyar állameszme így - a múltban ténylegesen létező, bár kevésbé ismert államformára hivatkozó - politikai ideológia lett, amely sajátos elvárásfogalommal „beteljesítő idővé” vált: a vágyott állameszmény a múltból kiindulva a teleologikusan tételezett történelmi fejlődés eszkatológikus végcéljaként jelent meg (Dénes, 2015. 191–205.). A történettudománnyal való szövetkezés ráadásul a tudományosság objektivitásával és kizárólagosságával legitimálta

a mitikus történelemszemléletet: az adott történeti narratívát képviselő ideológusok így a múlt egyetlen tudományos olvasatának birtokában negligálhatták az alternatív történeti narratívumokat.

A dualizmus idején megfogalmazódó iskolai történelemoktatási kánon értékválasztási alapja és meghatározó pedagógiai fókusza a 11. századi magyar állam idealizált képe, a Szent-István-i magyar állameszme lett: annak jogfolytonossága, fenntartói és államalkotó tényezői, területi határai, külső és belső harcai, feltételezett társadalmi berendezkedése és kulturális egysége. Ezzel azonban lényegében a történetiség elvét, a változás és változtatás nyitottságának lehetőségét szüntették meg a történelemoktatásban. Ebben az időtlenné váló mitikus világban ugyanis – függetlenül az éppen aktuális történelmi helyzettől és tényektől – Magyarország és a magyarság mindig a térség nagyhatalmaként tételeződik és a Kárpát-medencében lényegében mindenki magyarnak tekinthető, függetlenül attól, hogy milyen identitással rendelkezik.

A Szent-István-i magyar állameszme politikai ideológiaként nagyon fontos legitimációs funkciót látott el a dualizmus idején. Lényegében fenntartotta a korábbi nagyhatalmi helyzet látszatát és éltette annak reménybeli visszatérését. Vigaszt jelentett a kiegyezés utáni korlátozott államiségunkra, az Ausztriától való függő helyzetünk elfogadására. Igazolni próbálta a magyarság vágyott hegemon szerepét a Kárpát-medencében. Legitimálni kívánta a magyarság nemzetiségek fölötti kulturális és politikai uralmát. Igyekezett történetileg is megalapozni és jogszerűvé tenni a nemesi eredetű társadalmi-politikai csoportok – az úgynevezett nemzetfenntartó erők dominanciáját.

A nemzeti egység utópiájának és ideológiájának „nem múlt” ellentmondása

A nemzeteszme kirekesztő politikai ideológiává válik

A 20. század elejére már nyilvánvalóan ellentmondásossá vált a magyar nemzetépítés folyamata, ami mind a mai napig súlyos feszültségekkel terhelte meg a magyar társadalmat és nemzetudatot. Egyfelől ugyan roppant sikeres asszimilációs folyamat indult meg, amelynek eredményeképpen a magyarországi városi németek és zsidók fokozatosan áttértek a magyar nyelvre és kulturális téren is mindinkább elmagyarosodtak. Másfelől azonban lényegében ez a társadalmi csoport vált a látványos gazdasági és társadalmi fejlődést eredményező nyugati típusú magyarországi modernizáció legfőbb haszonélvezőjévé, nem pedig a hagyományos nemesi (rendi) származású és szemléletű magyar elit és középosztály. Emiatt az államszervezet intézményeiben meghatározó szerepet játszó korábbi elit – az idegen hatások által veszélyeztetett ősi magyar értékek védelmére hivatkozva – fokozatosan föladta a nemzet- és nemzetállamépítés korábbi „össz nemzeti” felfogását. Így a korábbi liberális magyar nemzetudat egyre inkább az államhatalmat birtokló rendi szemléletű politikai elit partikuláris csoportérdekének legitimációs ideológiájává vált. Ignotus 1908-ban összegyűjtötte, hogy a korabeli közbeszédben mire mondták, hogy nem magyar:

„Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államossítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgó tőke. Nem magyar a szecesszió s a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból, a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmesebb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog. Nem magyar a materializmus, de nem magyar az a feltevés sem, hogy az emberek eszük és szükségük szerint teremtették és alakíthatják intézményeiket, sőt

szentségeiket is. S főképp: nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink, s legyen benne annyi becsület, hogy hagyja itt ezt az országot, mellyel elégedetlen... mindezek a veszedelmek többnyire nem egyebek, mint vagy az új gazdasági és társadalmi fejlődés követelései és kiütközései, vagy a magyarságba beolvadó idegen adalékok jelentkezései, vagy e két mozgatonak elvegyült megmutatkozásai.” (Ignotus, 1908. 12.).

Így az amúgy is szimbolikus térbe került historizáló magyar nemzeteszme fő funkciója az lett, hogy megvédje a nemesi gyökerű és rendi szemléletű elit és középosztály korábban megszerzett gazdasági és politikai pozícióit a feltörekvő konkurens („idegen” származású) csoportoktól. Mindez azt is jelentette, hogy – először csak szimbolikusan, majd politikai értelemben is – besszükkült, beszűkítették a magyar nemzethez való tartozás természetes identitásának megélését, ami hierarchikus megosztottságokkal („mi”, a magyarok, „ők”, az idegenek; „mi”, a nemzetfenntartók, „ők”, a nemzetbe emelésre érdemtelenek; „mi”, a magyar értékek ápolói, „ők”, a magyar értékek rombolói stb.) terhelte meg a magyar nemzettudatot. Ennek legfőbb következménye az lett, hogy a 20. század elejére a magyar nemzeteszme feltöltődött kirekesztő jellegű idegengyűlölettel, antikapitalizmussal, antiszemitizmussal és szocializmus ellenességgel, ami nagymértékben gátolta a magyar társadalom és gazdaság modernizációját és reális világpolitikai helyzetérzékelését. Ekkortól kezdve a nemzeteszme képviselőit ellátó ügynevezett nemzetfenntartó politikai csoportok mindig rendi jellegű történeti érvekre és előjogokra hivatkoztak érdekeik védelmében. A kelet-közép-európai hegemoniáért folytatott harcokban a „korábban jöttünk, kulturálisan magasabb szintre fejlődöttünk” típusú érvrendszer lett a meghatározó; a mindenkori hatalom ellen lázadó belső társadalmi csoportokkal szemben pedig a (fel)tételezett nemzeti egység megbontása, az örökérvényű magyar érdekek elárulása, „idegenszívű hátbatámadása”, a „széthúzás török átka” lett az ideológus jelszó.

*„Nem magyar Budapest.
Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államostítása. Nem magyar a börze.
Nem magyar a szocializmus.
Nem magyar a nemzetköziség.
Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgó tőke. Nem magyar a szecesszió s a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból, a vallás elhagyása a tanításból.
Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmesebb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog. Nem magyar a materializmus, de nem magyar az a feltevés sem, hogy az emberek eszük és szükségük szerint teremtették és alakíthatják intézményeiket, sőt szentségeiket is.
S főképp: nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink, s legyen benne annyi becsület, hogy hagyja itt ezt az országot, mellyel elégedetlen... mindezek a veszedelmek többnyire nem egyebek, mint vagy az új gazdasági és társadalmi fejlődés követelései és kiütközései, vagy a magyarságba beolvadó idegen adalékok jelentkezései, vagy e két mozgatonak elvegyült megmutatkozásai.”
(Ignotus, 1908. 12.).*

„Ferde” viszonyban a valósággal

Jóval szigorúbban fogalmazta meg a következményeket a korszak egyik legkövetkezetesebb kritikusa Bibó István (1986a, 1986b, 1986c) aki a magyar közgondolkodás ellentmondásos természetét – „az eltorzult magyar alkatot” – nem valamiféle időtlen nemzeti karakterjegyként írja le, sokkal inkább történeti következményként, a történelmi kihívásokra adott rossz válaszként. Szerinte roppant szélsőségessé, „hisztérikussá” vált a magyar társadalmi és történelmi közgondolkodás: egyfelől a korábbi korszakokból örökölt nemzethalál-víziók félelmei, az áldozatszerpek és szenvedéstörténetek bénítják, másfelől viszont a túlkompenzált nemzeti büszkeség melldőngető nemesi kiválasztottságtudat lesz a mind irreálisabbá váló nemzeti narratíva legfőbb jellemzője.¹³ Az idealizált nemzettudat és az ennek ellentmondó valóságos viszonyok és lehetőségek együttes megélése pedig óhatatlanul deformálja a nemzettudatot: hazug, „elferdült” és öncsaló helyzeteket hoz létre.¹⁴

Történelmi sorsfordulók – társadalmi megosztottságok

Ha a magyar társadalom és politikai kultúra töredezettségének okait kutatjuk, elegendő abból kiindulni, hogy az elmúlt bő százötven évben több mint tíz olyan, gyakran polgárháborúval is járó politikai rendszerváltás¹⁵ történt, amelyben a „győztesek” sok esetben külső nagyhatalmak segítségével radikálisan, többnyire véresen leszámoltak az előző politikai rezsim kedvezményezettjeivel és azok ideológiájával. A magyar társadalomnak és politikai elitnek hol az egyik, hol pedig egy másik része került uralmi, vagy éppen alávetett helyzetbe (aztán vice versa), ami azt is jelenti, hogy egy-egy generáció akár négy-öt brutális rendszerváltást is megélhetett. Az ismétlődő tragikus változások jól ismertek: két vesztés világháború, többször változó államhatárok, milliós magyar és nem magyar nyelvű népcsoportok többnyire kényszerű migrációja és mobilitása alakította át a magyar társadalmat. Jelentős számú magyar népesség rekedt az országhatárokon túl, a vissza-visszatérő gazdasági és politikai válságok százezreket űztek el az országból. Ezek a radikális sorsfordulók (Trianon, holokauszt, „málenkij robot”, a kitelepítések, „téjesítések” stb.) mély nyomokat, többnyire feldolgozatlan és öntudatlanul továbbadott traumákat hagytak mind az egyének, mind a magyar társadalom politikai kultúrájában, értékrendjében, gondolkodási és cselekvési mintáiban.

A 20. század magyar történetének vizsgálatakor szomorú ismétlődéseket, hasonló sorskérdéseket és válaszokat láthatunk, amelyek közös jellemzője az, hogy újra és újra megreked a polgárosodás folyamata, újra és újra dominánssá válik a paternalista államszervezet, újra és újra megosztottá válik a társadalom, és újra és újra meghatározó lesz a rendies (dzsentri) értékrend és gondolkodásmód. Bármelyik történelmi rendszerváltásra (1919, 1945, 1956, 1989) nézünk, roppant hasonló struktúrákat találunk. Minden esetben látványosan és katasztrófálisan megbukott nemzetközi rendszer tagjaként kellett új életet kezdeni, többnyire korábbi ellenségeink diktátumait elfogadva. Egyik esetben sincs sikeresen megvívott forradalom, organikus egymásra épülés. Nincsenek társadalmilag elfogadott hiteles vezetők, nincsen valóságos tömegbázis, legfeljebb a korábbi rettenetek megszünetése ad bizonyos mértékű legitimitást és támogatottságot az új vezetőknek. Az egymást váltó rezsimok a permanens újrakezdés – mindig Új Magyarország – politikáját hirdelve látványosan rombolták le elődeik munkáját. Az esetek többségében azonban ez a legitímációs bázis roppant vékony, mivel a vezetők nagyjából nem a magyar társadalom széleskörű támogatásával, sokkal inkább a győztes nagyhatalmak, vagy szerencsés politikai összjátékok révén kerülnek hatalomra. Mindez azt is jelenti, hogy az újabb és újabb rendszerváltások nyomán a „szorongó rezsimok és féltudású elit” (Orbán, 2017), valamint

a hozzájuk kapcsolódó klientúra nagymértékben ki volt szolgáltatva a külső nagyhatalmaknak. A bizonytalan alapokon álló új hatalmi elitnek minden esetben igyekeztek minél gyorsabban, minél célratörőbben berendezkedni. Nem tudhatták, hogy regnálásuk mennyi ideig tart majd, hogy lesz-e idejük hosszú távú terveket és programokat megvalósítani. Így hangzatos ígéretek mellett – amelyeket önmagukban, külső támogatók nélkül eleve képtelenek lettek volna megvalósítani (Trianon revíziója, a szocializmus-kommunizmus felépítése, a jóléti piacgazdaság felvirágoztatása) – inkább csak a rövid távon megszerezhető előnyökre és pozíciókra koncentráltak. Politikai hatalmuk biztosításának gyors és reális biztosítéka az előző kurzus elitjének kizárása a gazdasági és politikai hatalomból, illetve az új lojális klientúra kiépítése. A klientúraépítés legfőbb eszköze a paternalisztikusan működtetett államhatalom megerősítése volt. Ennek révén egyrészt pozíciókat (hivatalok, hadsereg, járadékok) biztosíthatták a híveik számára, miközben politikai eszközökkel drasztikusan korlátozhatták az ellenzék működését is. Másrészt pedig államosítások révén közvetlen ellenőrzésük alatt tarthatták a gazdaságot, így nem erősödhet meg a politikai hatalomtól független, azt bizonyos mértékben korlátozó hazai tőke és civil társadalom. A paternalista módon rossz hatékonysággal működtetett államszervezet fenntartásához és az egyre bővülő kliensrendszer „etetéséhez”, illetve a deklarált ígéretek és a valóságos viszonyok közötti ellentmondások áthidalásához azonban *pénné, pénné, pénné* kellett, amelyet önmagában a magyar állam nem tudott természetesen módon kitermelni. Ebben a helyzetben a bizonytalan legitimációs bázissal rendelkező politikai rendszerek túlélése számára két út nyílt. Egyfelől egy belső társadalmi csoport (tétélezett ellenség) jogi és anyagi ellehetetlenítése: a Horthy korszakban zsidóság, a Rákosi- illetve a Kádár korszakban az arisztokrácia, a polgárság és a gazdag parasztság volt az áldozat, de a rendszerváltás után ilyenek tekinthető az állami vagyon privatizálása is. A másik lehetséges út a külső hatalmak gazdasági és politikai támogatásának elnyerése volt: a két világháború között Németország, később a Szovjetunió látott el ilyen patrónusi szerepet, a rendszerváltás után pedig a multinacionalista vállalatok, illetve az Európai Unió. A túlélésnek azonban mindkét formában komoly mellékhatásai lettek: a jog-és tulajdonbiztonság csökkenése, anómikus viszonyok kialakulása, illetve a külföldi kiszolgáltatottság fölerősödése, ami egy idő után többnyire az adott rendszer bukásához is elvezetett.

Ezek a kényszerű politikai váltások nemcsak azért voltak tragikusak, mert folyamatosan óriási embervesztéseket szenvedett az ország és tönkrement a gazdaság, hanem azért is, mert alapjaiban sérült a társadalmi és politikai integráció: a közös értékrend, a közbizalom és a szolidaritás. Ön- és közveszélyes egyéni és közösségi túlélési módok és illúziók rögzültek a magyar politikai életben és közgondolkodásban, amelyek megnyilvánulásait Bibó István „hazug társadalmi konstrukciónak”,¹⁶ Hamvas Béla gyűlölet-társadalomnak,¹⁷ Hankiss Elemér pedig „pongyola társadalomnak”¹⁸ nevezte.

A nemzeti összetartozás ügye, mint megosztó politikai ideológia

A 20. századi történelmi és politikai váltógazdálkodás tehát nem kedvezett az integrációs törekvéseknek. Nem kedveztek azoknak, akik hittek a különböző társadalmi és politikai csoportok békés együttélésében, akik hittek abban, hogy a magyar nemzet közösségében egységbe forr majd a szegény és a gazdag, a magyar anyanyelvű és nem magyar anyanyelvű, jobb- és baloldali honpolgár, hogy a nemzeti keretek között a politikai elit nem kíván majd hatalmaskodni a különböző társadalmi kisebbségek fölött. Ezzel szemben az elmúlt bő évszázadban azt lehetett tapasztalni, hogy a nemzeti egység gondolata politikai ideológiává vált (Börcsök, 2012), ami azt jelenti, hogy az összetartozások és azonosságok keresése helyett nemzetben belüli „idegenek” önkényes elkülönítésének és kirekesztésének eszközévé lett. Jól példázzák mindezt Babits Mihály (1973. 300.) 1939 szeptemberében írt sorai: „Mostanában sokat tűnődtem a ‚magyar lényeg és jellem’

titkain; írásban is föltettem a komoly és nehéz kérdést: mi a magyar? Lassankint rájövök, hogy nem ez az igazi kérdés. Legalábbis nem ez, ami ma korszerű; számtalanszor inkább izgatja a kedélyeket az a másik és konkrétabb kérdés: ki a magyar? Vagy még pontosabban: ki az, aki nem-magyar a magyarok közül – lehetőleg személy szerint és névvel megjelölve? Ez több mint érdekes, ez fölényt és hatalmat ad. Támadó módjára vetjük föl, göggel és biztossággal. Magunkat persze a priori magyarnak itéljük. Mindenki más kétes, és ki van szolgáltatva birói önkényünknek. Ha a legtisztább magyar fajból származik is, még mindig lehet szellemi asszimiláns, 'hígmagyar'. Így mindig találhatunk alapot, hogy megvonjuk legalább a szellemi polgárjogot azoktól, akiket nem szeretünk, vagy akik minket nem szeretnek. Fennhatóságunkat kiterjeszthetjük a halottakra is, a régi nagy nevek sem tarthatnak vissza, mindenkit fölülvizsgálunk és igazoltatunk..."

Az elmúlt évszázad magyar vonatkozású politikai harcai – miközben a közösség összetartozásának szolgálatát tűzik zászlójukra – többnyire a nemzeti ideológia monopolisztikus birtoklásáért folytak¹⁹ és folynak ma is (Szente, 2019). Ez az ideológia – különösen, ha az államhatalom nyomós támogatásával jár együtt – többnyire már nem az osztály- és társadalmi megbékélést és közös cselekvést szolgálja, hanem a kizárólagos és egyneműsített Magyar Igazság önjelölt képviselőjeként igyekszik kirekeszteni a riválisokat a magyar „nemzetestből”, a Magyar Eletből. A Horthy-korszak „keresztény-nemzeti” ideológiájának tényleges jelentése: nem zsidó és nem idegen; a Rákosi- Kádár-korszak „szocialista embertípusa”: nem arisztokrata és nem polgár; a napjainkban megfogalmazott „polgár”, illetve „nemzeti (magyar)” embere pedig: nem baloldali, nem idegen (migráns). A szembenállások mögött azonban nagyon súlyos társadalmi és politikai konfliktusok, külső és belső háborúk húzódnak. Mindez ugyanis azt jelenti, hogy a magyar nemzeti közösséghez való tartozás – az, hogy ki tartozhat a magyar nemzethez és ki nem – történelmi korszakról korszakra változott az aktuális politikai elit érdekvizszonyainak megfelelően. A reformkorban a „nép nemzeté válása” még azt jelentette, hogy a nemesség az addig csak rá vonatkozó jogok nagy részét kiterjesztette. Ez a jogkiterjesztés bizonyos mértékben folytatódott a dualizmus idején is, de már szorosan összekötődött hatalmi elit homogenizációs törekvéseivel, és kirekesztőnek is bizonyult azon magyar állampolgárok számára, akik nem kívántak kulturálisan is magyarrá válni. Trianon után a kultúrnemzeti szemlélet lehetővé tette a magyarsághoz való tartozás faji megfogalmazását, ami a magyar nemzethez való tartozás durva beszűkítését, a zsidóság jogfosztását és brutális kirekesztését jelentette. A jogkorlátozás és kirekesztés a második világháború után is folytatódott. Közvetlen ideológiai alapja ugyan már nem a nacionalizmus volt, de az eljárás jellege nem változott: egyrészt kitelepítették a kollektív bűnösnek nyilvánított német anyanyelvű magyar állampolgárok jelentős részét, másrészt pedig „szociális igazságtételre” hivatkozva megfosztották állampolgári jogaiktól és tulajdonuktól a „régioralkodó osztályok” tagjait és a velük kapcsolatban álló társadalmi csoportokat.

A magyar történelemtanítási kánon néhány alapvető mintázata²⁰

Közvetlen politikai indoktrináció

Az elmúlt közel százötven évben a kötelező történelemoktatás tananyagát nagymértékben befolyásolta a mindenkori politikai ideológia. Érdemes erre vonatkozóan néhány „látványos” példát²¹ megnézni:

1. „Sylvester pápa... nemcsak megerősíté Istvánnak a keresztény vallás ügyében tett intézkedéseit, hanem királyi koronát, s azon felül kettős keresztet is küldött neki annak jeléül, hogy ő országának a keresztény vallásban apostola. Ez a korona még most is megvan, s vele, mint a nemzet legszentebb ereklyéjével koronáztatnak meg most is királyaink.” (Horváth, 1843. 6.)

2. „A nemzet hódoló tiszteletét, vallásos kegyeletét az évszázadok sem homályosították el 'országépítő' királya iránt. Ő alakította át kereszténnyé és nyugateurópaivá a magyarság valláserkölcsei világát és politikai szemléletét, hivatástudattal telítette népét s megvetette immár egy ezredév szellemi és anyagi művelődésének alapjait. Állami életünk eszménye ma is a *szentistváni állameszme*: a keresztény, szociális, független és öncélú Magyarország, melynek különböző fajú népei egy nemzetcsaládba olvadnak össze és sajátos erejük kifejtésével munkálják egységes keresztény-magyar-európai államiságunkat.” (Szegedi, 1941. 26.)
3. „István az uralkodóosztály élén erőszakkal szervezte meg mind az államot, mind az egyházat. Ez az erőszak szükséges volt és haladó szerepet töltött be. Nélküle a magyarság elpusztult volna. István felismerte a haladás irányát és azt cselekedte, amit az adott helyzetben népünk fennmaradásának érdeke követelt. Az osztályrend és az állam kialakulása a dolgozók számára szabadságuk elvesztésével, hatalmas terhekkel járt; mégis ez jelentette a további fejlődés kiindulópontját.” (Karácsonyi, 1950. 19.)

Az erőszak mintái

A történelmi tananyagban megjelenő agresszív viselkedési minták megítélése már régóta vitatott kérdés. 1905-ben például harcias parlamenti felszólalásokkal kísért dühödött sajtóvita robbant ki Vázsonyi Vilmos parlamenti képviselő egyik beszédét követően. A beszéd vitatott része így hangzott:

„A mai iskolai neveltetés a vérontás apológiája. Ott van a történelem. A történelmet tanulva, folyton verekedést, csatározást tanulunk. A zsenge ifjú nem hall nagy szellemekről, tudósokról, hanem a nagy hős Kinizsiről, ki félkezével felemeli a malomkövet, ki húsz törökkel vív egyszerre, egy-egy megölt törököt fog a két kezébe, egyet a fogai közé és így táncol. Mikor az ifjúság folyton a vérontás glorifikációját hallja, olvassa, természetes, hogy az ifjúságban feléled a vérszomj, a szelídített kultúrbevia ver gyökeret. Ha feladatát akarja teljesíteni a pedagógia, a vallás, akkor ezt ki kell irtani, gyökerében megtámadni, s ha ezt a feladatot teljesíti, akkor a társadalomban nem az erőszak, nem a vérszomj fog érvényesülni.” (Ady, 1959. 34.)

Nyilvánvaló persze, hogy ezzel a leegyszerűsítő pacifista szemlélettel nem lehet hitelesen bemutatni a „magyar nép zivataros történetét”, sem pedig a világtörténelmet ténylegesen meghatározó mozgórugókat. Őseink honvédő áldozatvállalásai – dicsőséges győzelmeink és erőt adó vereségeink²² – ugyanúgy hozzátartoznak nemzeti identitásunkhoz és történelmi közgondolkodásunkhoz, mint mindennapi politikai és magánéleti harcaink. Pedagógiai szempontból azonban érdemes elgondolkodni azon, hogy a háborúk és közjogi háborúskodások győztes-vesztes mintái mellett hogyan lehetne bővíteni a konfliktuskezelés békésebb, demokratikusabb formáinak bemutatását. Már csak azért is, mert a diákok számára, az életkori sajátosságokból következően is, sok tekintetben izgalmasabbak, tömegkommunikációs értelemben „szórakoztatóbbak” az erőszakos társadalmi és politikai minták – a háborúk világa, a konfliktusok drámaisága, a botrányok, a diktátorok deviáns személyisége és rémtettei –, mint a tárgyalóasztalok és a békés építés világa.

A hatalom mintái

A magyar történelemtanítási kánon két meghatározó személyisége Szent István és Hunyadi Mátyás. Mindketten nagyon sokat tettek a magyar állam meg- és újjászületéséért, megmaradásáért, nagyságáért. Szerepüket nagymértékben fölértékeltelte az is, hogy miután gazdaságilag és politikailag erős államhatalmat építettek, utánuk pusztító polgárháború

alakult ki, ami megszépítette uralkodásukat. A késői utókor azonban mindenekelőtt azért emelte ki tevékenységüket, mert pacifikálni és integrálni tudták az általuk irányított soknemzetiségű középkori társadalmat, és hegemon szerepet játszottak a Kárpát-medencében. Uralkodásukat joggal és büszkén sorolhatjuk a magyar történelem fénykorai közé. Ugyanakkor mindkettő uralkodásának közös eleme – az adott kornak megfelelően – a különösen nagy és erőszakos centralizáció. Mind a két király pusztító belháború nyomán került hatalomra. Hatalmuk biztosítása érdekében sokszor külső hatalmak segítségével számoltak le belső ellenségeikkel, közeli híveikkel, sőt, időnként családtagjaikkal is. (Koppány, Szilágyi Mihály). Az egyeduralom megtartása érdekében a későbbiekben sem engedhettek az „erős kezű” uralkodásból. Kegyetlenül levették a korabeli emberek gyakori lázadásait, akár korábbi híveik, akár családtagjaik, barátaik ellenében is (Vazul, Vitéz János, Janus Pannonius) és roppant szigorú törvényekkel tartották fenn a rendet. A két király történetének elsődleges üzenete persze az, hogy a (nemzet)állam egységét, illetve a Nyugathoz való felzárkózás programját képviselő uralkodónak joga van akár erőszakos eszközöket is alkalmazni. Ezt az államszervező jogát az utókor is elismeri. Ugyanakkor viszont ennek a történetnek a másodlagos üzenete azt a mintát (is) közvetíti a jelenkor diákjai számára, hogy Magyarországon a történelmi fénykor, a haladás természetes velejárója a nagyfokú centralizáció, az ellenálló társadalmi csoportokkal való könyörtelen leszámolás, és az idegenek segítségével történő erőszakos modernizálás.

*Ismerős király – Idegen polgár –
Ismeretlen katona*

Történelemtankönyveink egyik alapvető sajátossága, hogy a nemzeti egység tételezése érdekében szinte szétválaszthatatlanul összemosódik a magyar állam és a magyar nép fogalma, ami lényegében homályban hagyja a mindenkori társadalmi viszonyok tagoltságát. A tankönyvek bár többnyire a magyar nép történetének bemutatását ígérik, valójában azonban a mindenkori állam és államalkotó népeség (többnyire a politikai elit) történetére fókuszálnak. Nemzeti

Történelemtankönyveink egyik alapvető sajátossága, hogy a nemzeti egység tételezése érdekében szinte szétválaszthatatlanul összemosódik a magyar állam és a magyar nép fogalma, ami lényegében homályban hagyja a mindenkori társadalmi viszonyok tagoltságát. A tankönyvek bár többnyire a magyar nép történetének bemutatását ígérik, valójában azonban a mindenkori állam és államalkotó népeség (többnyire a politikai elit) történetére fókuszálnak. Nemzeti múltunk fénykorai és hősei is többnyire az erős államhatalom képviselői, akikről ugyan megoszlott kortársaik véleménye, de az utókor kiemelte őket, legfőképpen államszervező tevékenységük okán. A tankönyvekben a magyar társadalom sokszínűsége, tagjainak mindennapi élete, teljesítménye és közérzete legfeljebb kiegészítő olvasmányként jelenik meg. Mindez persze nem véletlen. A már említett államközpontú nézőpontból a nagy embervesztéssel járó területszerző háborúk, állam-történelmi események vagy a királyok magánéleti történetei jóval előbbre valóak, mint a társadalom többi tagjának élete.

múltunk fénykorai és hősei is többnyire az erős államhatalom képviselői, akikről ugyan megoszlott kortársaik véleménye, de az utókor kiemelte őket, legfőképpen államszervező tevékenységük okán. A tankönyvekben a magyar társadalom sokszínűsége, tagjainak mindennapi élete, teljesítménye és közérzete legfeljebb kiegészítő olvasmányként jelenik meg. Mindez persze nem véletlen. A már említett államközpontú nézőpontból a nagy emberveszteséggel járó területszerző háborúk, államtörténeti események vagy a királyok magánéleti történetei jóval előbbre valóak, mint a társadalom többi tagjának élete. Nyilvánvaló, tehát, hogy ennek a történelemfelfogásnak a tényleges alanya a nemzeti közösséget megismerő államhatalom, nem pedig a keretei között élő emberek valóságos életvilága. Ugyanakkor a történelemtankönyvek szimbolikus közegében a királyok élete sem a maguk realitásában, személyes történetként jelenik meg, hanem funkcionálisan, a nekik tulajdonított szerepek alapján, amelyet jól mutatnak a hozzájuk kapcsolódó didaktikus „eposzi jelzők”: államalapító Szent István, lovagkirály Szent László, Nagy Lajos, törökverő Hunyadi, II. József, a „kalapos király”. Ebben a világban a különböző társadalmi csoportok (jobbágyok, nemesek, polgárok, szlávok, németek) sem saját szerűen, sokkal inkább államalkotó szerepüknek megfelelően jelennek meg és kapnak karakterjegyeket.

Különösen szembevetendő, hogy történelemtankönyveinkben nem kapcsolódnak szervesen a magyar kultúrához a több száz évig békésen velünk élő nemzetiségek (szlovákok, románok, szerbek ruszinok stb.), illetve távoli vidékről érkező bevándorlók (olaszok, franciák, németek stb.). A különböző kultúrák kölcsönös egymásra hatása, kulturális cseréi helyett többnyire csak az asszimiláció oldaláról közelítünk a nem magyar anyanyelvű magyar népelemhez. Vagy idegen származású magyaroknak tekintjük őket, vagy pedig önálló kultúrájú népcsoportoknak, amelyek egy-egy leckeében le tudhatók. Így emlékeiket legfeljebb csak a roppant gazdag helynévkincsünk őrzi: Besenyszög, Kunszentmárton, Jászberény, Tatárszentgyörgy, Törökkanizsa, Olaszliszka, Franciavágás. Tótkomlós, Beregszász, Némedi, Ráckeve, Horvátszidány, Beloianisz.

A paternalista – és sok tekintetben 19. századi nemesi szemléletű – gondolkodásmód tovább éleget jól szemlélteti, hogy a békés polgári építés időszakai, és egyáltalán a polgárok (iparosok, kereskedők, bankárok) jóval kevésbé megbecsültek, mint a harcosok. Különösen így van ez, ha ezek a polgárok idegen származásúak, illetve, ha külföldi tőkebevonással egyengetik a magyarországi modernizációt. Jól példázza mindezt a Lánchíd építésének története. A magyar kultúra emblematisz szimbólumáról valószínűleg mindenkinek Széchenyi István jut eszébe. Ugyanakkor teljes mértékben töröltődött a nemzeti emlékezetből és a tankönyvekből – amit persze a kortársak még nagyon jól tudtak –, hogy a Lánchíd (és a Magyar Tudományos Akadémia) építésének legnagyobb mecénása és szorgalmazója egy görög-román származású bankár Georgius Sina (Sina György) volt, aki meghatározó szerepet játszott a külföldi hitelek megszerzésében és a szakemberek kiválasztásában is, és aki tizenkét éven keresztül a Lánchíd Részvénytársaság elnökeként is működött. Ma már arról sem esik szó, hogy a hidat többségében olasz, német, angol, skót, illetve szlovák szak- és segéd munkások építették.

Az a tény, hogy a történelemtankönyvek csak kevés figyelmet szentelnek a társadalomtörténetre, nagyon megnehezíti az aktív társadalmi részvételre irányuló állampolgári nevelést, mivel a diákok így kevésbé ismerhetik meg annak a közegnek a történetét és tényleges működését, amelyben élnek, amelyről közvetlen tapasztalatokkal rendelkeznek. Politikai szocializációjuk így legfeljebb csak az államhatalom vonatkozásában érvényes jogokra és kötelezettségekre irányul, a társadalmi felelősségvállalás cselekvő mintáiról, a társadalmi konfliktusok konszenzusos megoldásának formáiról, valamint a civil társadalom autonóm működési módjáról történelemórákon keveset hallanak. Úgy tűnik, hogy az államtörténeti és társadalomtörténeti elemek tankönyvi aránya szorosan összefügg azzal

A nem államalkotó csoportok láthatatlanná válása

A történelemkönyvekben különösen hátérben maradnak azok a társadalmi csoportok – nők, a helyi társadalom képviselői, az etnikai és szociális kisebbségek –, amelyek hagyományos értelemben nem tekinthetők államalkotónak. A magyarországi roma közösség története például „természetes módon” (a történelemoktatási kánon államalkotó tényezőkre fókuszáló szemlélete miatt) nem látható a magyar történelemkönyvekben, mivel kultúrájuk nem illeszthető be a történelemtanítási kánon civilizációs és modernizációs értékrendjébe. A romák évszázadokon keresztül megőrizték félnomád kultúrájukat, törzsi eredetű széttagoltságukat, nyelvi sokféleségüket, sajátos hagyományaik, szokásaikat, és a történelem folyamán nem rendelkeztek semmiféle mai értelemben vett politikai intézménnyel vagy képviselettel. A roma kultúra alapvetően szóbeliségre épül, így írásos történelmi források legfeljebb csak indirekt formában állnak rendelkezésünkre róluk. Többnyire csak akkor bukkannak föl a hivatalos dokumentumokban, amikor ütköznek a többségi társadalom tagjaival, vagy az államhatalom képviselőivel.²³

Ennek legfőbb következménye az, hogy lényegében homályban maradt kultúrájuk sajátos fejlődéstörténete, hazai és nemzetközi kontextusa: a néprajzi példák ebből a szempontból inkább a kultúra változatlanágát mutatják. A másik fontos következmény az, hogy mivel többnyire mások szemüvegén át látjuk a történetüket, ezért nem önmagukban (sui generis) vizsgáljuk őket, így többnyire szélsőséges formában – agresszor-ként vagy áldozatként – bukkannak föl a magyar tankönyvekben. Ezek a szélsőséges megközelítések jelentősen megnehezítik mind a roma identitás megélését, mind pedig a tényleges párbeszédet a roma és nem roma társadalmi csoportok között.

A „magyar glóbusz”

Minden közösség, minden nép történelemszemléletében megfigyelhetünk sajátos nemzeti elfogultságot, az adott közösség történetét pozitív módon diszkrimináló aszimmetrikus összehasonlítási módokat. Kérdést legfeljebb az elfogultság és a reális önismeret arányaira és viszonyrendszerére, valamint annak hosszú távú következményeire vonatkozóan érdemes feltenni. Úgy tűnik azonban, hogy a „magyar glóbusz” nagyon különleges világ, hogy a magyar nép történetére „valahogy” más szabályok vonatkoznak, mint a többi nép történetére – ahogy a 17. századi szólás mondja: „Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita” (Magyarországon kívül nincs élet, ha mégis van élet, az nem olyan). Ez nem csupán a korábban említett „kalandozás-típusú” eufemisztikus önfelmentésekre vonatkozik – az más népeknél is gyakran előfordul. Sokkal inkább a Bibó István (1986b) által megfogalmazott néplélektani problémákra érdemes gondolni, amelyek jól visszavezethetőek a múltból örökölt földolgozatlan történelmi traumákra és ismétlődően megrekedt modernizációs kísérleteinkre. Ezek a traumák roppant végletes formában termelték és termelik újra (és újra) a magyar nemzettudat fenyegetettségéből és félelemből eredő önértékelési zavarait: az irreális valóságértelmezést, az áldozati-sérelmi gondolkodásmódot, a kollektív kisebbségi érzést és nagyozolási gögöt, a szenvedéstörténetet és a felelősségáthárítást, a hibáztatást és a követelődést. . .

Sajátos hullámváz alakult ki ezen a téren az elmúlt évszázadokban, ami irreális helyzetértékelésben és különböző öngazolási képzetekben nyilvánult meg. A Zrínyi Miklós által megfogalmazott öntudatos kiállás (*Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók!*) után a reformkorban a „nemzethalál” riasztó rémével kellett megküzdenuünk, majd a dualizmus idején már a milleniumi ünnepek különleges fényei világították meg képzelt nemzeti nagyságunkat, az „ezeréves magyar nemzet örök dicsőségét”. A vesztes első világháború után a „magyarág kultúrfőlnyének” hangoztatásával és önpusztító bűnbakképzéssel (a baloldal

és a zsidóság nemzetvesztő árulásai) próbáltuk begyógyítani a „trianoni sebeket”. A második vesztes világháborúban magabiztosan üzentünk hadat a világ több mint ötven országának és „ügyes hintapolitikával” kívántuk kijátszani a nagyhatalmakat, míg végül „utolsó csatlóssá” és „bűnös néppé” nyilvánítottunk. Az ezt követő orosz megszállás és diktatúra ellensúlyozásaként a Kádár-rendszerben a „legvidámabb barakk” képzetével vigasztaltuk magukat, hogy aztán a rendszerváltás után... Ugy tűnik tehát, hogy sok esetben katasztrófáisan túlértékeltük regionális és világtörténelmi lehetőségeinket és szerepünket, majd pedig a látványos háborús vereségek hatására újra és újra a múltból örökölt „honfibúba”²⁴ és az önfelmentő-hibáztató szimbolikus politika világába menekültünk.

Az irreális valóságértelmezés nyilvánvalóan beszivárgott a történelemtankönyvek ideológiáiban, „rejtett tantervi” világába is. A múltba vetített didaktikus üzenetekből – amelyek akár metafizikus nemzeti sorsvonalként (fátumként) is értelmezhetőek – jól kiolvasható a magyar nemzeti lét esszenciális értékvilága, küldetésstudata és „értelme”, amelyet egy angol történész Bryan Cartledge (2008) egy szóval fejezett ki: „Megmaradni”. Ez a fenyegetettségre épülő alaptörténet a nemzetközpontú tankönyvek szükségképpen leegyszerűsítő közegében egyszólamú tantörténetet eredményezett, ami óhatatlanul eltakarja a valóságos történelmi viszonyok bonyolult döntéshelyzeteit, ami képtelen bemutatni a magyar történelem sokszálú nemzetközi viszonyrendszerét, a magyar társadalom összetettségét és a történelmi szereplők bonyolult karakterét. Ebben a kizárólagosságra törekvő pedagógiai alapnarratívában a fő cél a nemzet- és nemzetállam valóságának, vagy legalább eszméjének fenntartása, amelynek ideologikusan (fel)tételezett „érdeke és igazsága” határozta meg az adott korszakok eseményeinek és szereplőinek megítélését. Ez külső fenyegetettségek esetében természetes módon jelentette a nemzetközpontú értékstudat primátusát a barátok és ellenségek megnevezésekor, polgárháborús időszakokban viszont inkább csak az utólagos beállítás nyomán derült ki, hogy ki lett a nemzetfenntartó hős és ki az áruló, aki többnyire a „magyargyűlölő” idegen érdekek kiszolgálója is volt. Koppány vagy Szent István, Thököly Imre vagy Lotharingiai Károly, II. Rákóczi Ferenc vagy Károlyi Sándor, Széchenyi István, Kossuth Lajos, Dessewffy Aurél vagy Esterházy Pál, Károlyi Mihály, Kun Béla vagy Horthy Miklós, Mindszenty József, Nagy Imre vagy Kádár János képviselte a maga korában jobban a magyar nemzet érdekeit és igazságát? Ez a kérdés nyilvánvalóan ideologikus, hiszen a különböző korszakok bonyolult politikai világában ezek a szereplők sokkal inkább az adott történelmi léthelyzet egymást kiegészítő komplementerei voltak. Csak az utólagos történelmi visszatekintés emelte ki őket az alternativitás világából és helyezte őket a – később gyakran változó – ideologikus és valóságidegen történelmi keretbe.

A felzárkózás

Szorosan ehhez kapcsolódik egy másik öngerjesztő történelmi beidegződés: a nyugati kultúrához való felzárkózás programja. Ez a felfogás abból a 18. századi felismerésből származik, hogy félperiferiás térségünk gazdaságilag, társadalmilag és főleg katonailag hátrányos helyzetbe került a nyugat-európai országokhoz képest. Ebben a helyzetben fogalmazódott meg a nyugati modernizációs minták követésének, „utólérésének” gazdasági és politikai célkitűzése. A nyugati mintakövetésre épülő felzárkózási programnak azonban – számtalan hozadéka mellett – két súlyos mellékhatása is lett, amely nemcsak a magyar, de a szomszédos országok népeinek közgondolkodását is megzavarta és formálja ma is. A nyugati minták fetiszizálása egyrészt időnként elfeledtette az itt élő népekkel és vezetőikkel, hogy számukra az elsődleges feladat az, hogy az adott régió sajátosságait figyelembe vevő közös fejlesztési programot dolgozzanak ki: így „vigyázó szemeket” az elmúlt évszázadokban nem egymásra, sokkal inkább a nyugati nagyhatalmakra fordították. A másrészt pedig több szempontból is irreálissá és szélsőségesse (időnként hisztériussá) vált a nyugati

nagyhatalmak (elsősorban Franciaország és Németország), illetve a nyugati típusú polgár fejlődés megítélése a magyar történeti közgondolkodásban is. Időnként idealizáljuk a megszemélyesített „Nyugatot”, időnként pedig kárhozzátjuk az elmaradottságunk és veszteségeink miatt. A „Nyugat” időnként *megmentőként* jelenik meg a magyar nemzetadatban, amely *lovagiasan* méltányolja az érte hozott (bár általuk sohasem kért) áldozatainkat, máskor meg *háládatlan*, önző népsegnek, amely kihasználja és elárulja keleti testvérét. Szorosan ehhez kapcsolódik az is, hogy elnyomott történeti-politikai pozícióinkból nézve időről időre eszményíteni kezdjük – legutóbb talán éppen az 1989-es rendszerváltás idején – a nyugati típusú kapitalista fejlődést és polgári demokráciát, hogy aztán (átesve a ló másik oldalára) minden kudarcunkért a „Nyugatot” okoljuk. Az iskolai történelemoktatásban mindez úgy jelenik meg, hogy történelemszemléletünk alapvető igazodási pontja nem a lakóhelyünk, Közép-Kelet-Európa lett, hanem a tőlünk távolabb lévő, más körülmények között élő országok.

Trianon sebe

Az állampolgári és kulturális nemzetértelmezés együttes kezelése a 20. század elejéig még nem okozott komoly gondot, hiszen minden magyar állampolgár és ezen belül a magyar anyanyelvű ember lényegében még egyazon államkeret területén élt. A „magyar” kifejezés vonatkozhatott a magyar állam magyar anyanyelvű állampolgárára, a magyar állam nem magyar anyanyelvű állampolgárára, a Magyar Királyság területén hosszabb ideig élő, bármilyen nyelvű és állampolgárságú személyre egyaránt. Mindez azonban nagymértékben megváltozott 1920 utána trianoni békekötés után, amikor a történelmi Magyarország területének kétharmadát más országokhoz csatolták, ami miatt nagyon jelentős magyar nyelvű és identitású népesség került Magyarország határain túlra. Ennek legfőbb következménye az lett, hogy a magyarság politikai és kulturális egysége óhatatlanul megbomlott. Ahogy Szabó Zoltán (1999) mondja: „diaszpóranemzetté váltunk”. A valószínű viszonyok jóval bonyolultabbak és differenciáltabbak lettek, mint ahogy azt a korábban tételezett „többségi elv” mutatta.²⁵ Nyilvánvalóvá vált, hogy az államnemzeti (birodalmi) és nemzetállami nemzet ötvözésére épített történelemtanítási kánon egységesítő szemlélete mind nehezebben tartható fenn.²⁶

A vágyott egység nosztalgiája jól tetten érhető a mai magyar közgondolkodásban és a történelemoktatás zavaraiiban is.

Az autók hátuljára ragasztott nemzeti színű Nagy-Magyarország matricák továbbra is a „Nagy-Magyarország” folytonosságát sugallják. Ezzel a mítosszal az iskolai történelemoktatás is nehezen birkózik. A diákok számára például nehezen értelmezhető Horvátország korábbi jogi különállása vagy, hogy a 16–17. században jóval több mint százötven évig államjogi értelemben a Magyar Királyság kevesebb mint egyharmada létezett csupán, illetve, hogy a Rákóczi-szabadságharc után Erdélyt és a Temesközt közjogilag nem csatolták vissza a Magyar Királysághoz. Így a diákok többségének fejében az iskolai történelemoktatás számtalan vizuális és nyelvi leleménye révén az a kép él, mintha a magyarok által lakott magyar állam az elmúlt ezer év folyamán lényegében egységes politikai keretben és módon működött volna – legalábbis a trianoni békéig.

A vágyott egység nosztalgiája jól tetten érhető a mai magyar közgondolkodásban és a történelemoktatás zavaraiiban is. Az autók hátuljára ragasztott nemzeti színű Nagy-Magyarország matricák továbbra is a „Nagy-Magyarország” folytonosságát sugallják. Ezzel a mítosszal az iskolai történelemoktatás is nehezen birkózik. A diákok számára például nehezen értelmezhető Horvátország korábbi jogi különállása vagy, hogy a 16–17. században jóval több mint százötven évig államjogi értelemben a Magyar Királyság kevesebb mint egyharmada létezett csupán, illetve, hogy a Rákóczi-szabadságharc után Erdélyt és a Temesközt közjogilag nem csatolták vissza a Magyar Királysághoz. Így a diákok többségének fejében az iskolai történelemoktatás számtalan vizuális és nyelvi leleménye révén az a kép él, mintha a magyarok által lakott magyar állam az elmúlt ezer év folyamán lényegében egységes politikai keretben és módon működött volna – legalábbis a trianoni békéig. Sőt! Utána is. Sok mai iskolai faliújságon az látható, hogy az egységesen nemzeti színűre festett Nagy-Magyarország sziluettet a trianoni határok mentén szétvágták: azt sugallva ezzel, hogy a magyarok által lakott ország a hódoltsági időszakhoz hasonlóan több részre szakadt – pedig még nem is telt el százötven év.

Az egységkeresés fájdalmas példáit látjuk a határon túli magyarság roppant igényesen megírt és kiadott történelemkönyveiben (Kovács & Simon, 2000; Braun, Kész, Lefkó & Szamorovszkiné, 2018) is, amelyeknek kivétel nélkül az a címe, hogy *A magyar nép története*. Ezekben a roppant kis óraszámra méretezett karcsú történelemkönyvekben a szerzőknek a következőket kell egyszerre bemutatni. Egyrészt a magyar történelemoktatási kánon hagyományos közjogi történetét Szent Istvántól a rendszerváltásig. Másrészt a magyarországi társadalom- és művelődéstörténetet. Harmadrészt helyi társadalmuk (Felvidék, Kárpátalja) Trianon utáni politika-, társadalom- és művelődéstörténetét. Negyedrészt érinteniük kell államkeretük (Szlovákia, Ukrajna) korábbi, de főleg 20. századi történetét is, hiszen e nélkül saját történetük és közvetlen kapcsolatrendszerük nem lesz érthető. Ötödöröszt szolidáris módon érdemes megemlékezniük a más országokba szakadt nemzetestvéreikről is, hiszen analógiás módon ez is fontos lehet saját identitásuk megéltése és erősítése szempontjából.

A magyar történelem „széthordása”

A 20. század végén alapvető politikai változások történtek Közép-Kelet-Európában. A Szovjetunió kivonult a térségből, új államok születtek, nyugati típusú politikai átalakulás történt szinte valamennyi szomszédos országban. A változások nyomán fellépő ideológiai vákuumban jelentős mértékben fölerősödött a nemzetállamokra jellemző nacionalista ideológia, ami az új államok többségében sajátos 19. századi nemzetépítési törekvésekben is megnyilvánult. Ennek nyomán kezdetét vette egy sajátos osztozkodás a történelmi örökséért – egy kicsit talán hasonló, mint ami válóper után szokott történni – Magyarország és a szomszédos országok között.

A viták – például szlovák vonatkozásban – arról szólnak, hogy a közös hagyományból, a korábban együtt élő emberekből és a tárgyi értékekből ki és mi tartozzon az egyik és másik országhoz. Bél Mátyás/Matej Bel mennyiben tekinthető magyarnak, illetve szlováknak? Mit jelent Petőfi Sándor/Alexander Petrovič szlovák, szerb, illetve magyar identitása? L'udovit Štúr/Stúr Lajos és Kossuth Lajos/ L'udovit Košut jó magyar és rossz szlovák vagy rossz magyar és jó szlovák volt-e? A mai Szlovákia, illetve Magyarország területén korábban született tudósok, művészek és sportolók melyik állam dicsőségtábláját gazdagítsák? Pressburg/Pozsony/Bratislava mennyiben tekinthető magyar, illetve szlovák (netán német) városnak? A budapesti Andrassy utat vagy éppen a Parlament épületét építő szlovák anyanyelvű munkások melyik nép történelméhez tartoznak?

Ezek a viták azonban egy idő után egyre aszimmetrikusabbá váltak, ami komolyan veszélyezteti a magyarországi történelemtanítási kánont. Amíg ugyanis a magyar fél azt ismételteti, hogy a nemzetállami szemlélet alapján a Magyar Királyság területén élő, többnyire Hungarus szemléletű vagy elmagyarosodott szlovákokról van szó, addig a szlovák fél fokozatosan szlovákká varázsolja a közös múlt felvidéki részét. Az 1990-es évek előtt a szlovák történelemkönyvek szlovák szempontból nagyjából üresen hagyták a közös történelem lapjait: a Nagy Morva Birodalom dicsősége ugyan megalapozta a szlovákok történelmét, de utána a „barbár magyarok” évszázadokon át elnyomták a szlovákokat, akiket hosszú álmukból majd csak a 19. században vertek föl az úgynevezett nemzetébresztők, akik nyomán a 20. század végére a szlovákok végül elnyerték önálló nemzetállamukat. E felfogás szerint a szlovákok az etnikum, terület, államiság komplex viszonyrendszeréből legfeljebb csak az etnikum, a nép történetét tekinthették folytonosnak. Szerintük az elnyomott nép folyamatosan szemben állt a magyar állam magyarosító törekvéseivel, és szükségképpen ellenséggé tekintett elnyomóira. Az önálló szlovák állam megalakulása után, az ezredfordulótól fokozatosan megkezdődött a közös történelem korábban üresen hagyott lapjainak szlovák benépesítése. Mindez abban nyilvánult meg, hogy fokozatosan birtokukba vették a „mai Szlovákia területét.” Így válhatott Szlovákia „a kereszténység védőbástyájává”, hiszen az oszmán Török Birodalom északi határa valóban a mai Szlovákia területén húzódott, illetve így kerülhettek a Szlovák Olimpiai Bizottság dicsőségtáblájára a mai Szlovákia területén született, de még az Osztrák–Magyar Monarchia színeiben sportoló versenyzők.

Napjainkban további átrendeződések történnek ezen a területen, amelynek lényege az, hogy a szlovák fél teljes egészében birtokba veszi a közös történelem rá vonatkozó részeit. A nép és a terület jogcíme mellett sok esetben az államiság „visszavetítése” is megjelenik a közös történelem vonatkozásában. Egyre több jelzés érkezik arról, hogy a külföldi közvélemény felé Szlovákia hivatalosan szlovákként jelenít meg olyan történelmi személyiségeket – akár a területi elv, akár az etnikai elv alapján – akiket korábban a szlovákok is egyértelműen a magyar kultúrához soroltak. Ennek számtalan finom és – többé-kevésbé – igazolható formája van. Ha például azt hallgatja az ember Pozsony egyik gyönyörű terén, hogy Pozsony koronázó város, ahol a „mi királyainkat” koronázták, akkor ez történetileg korrekt megfogalmazás. Ha azonban amerikai ismerősöm este lelkendezve arról beszél, hogy milyen szép ceremónia keretében koronázták meg a szlovák királyokat és milyen érdekes a szlovák korona, akkor... az már elfogadhatatlan.

A veszély tehát az, hogy ha nem vigyázunk és rugalmatlanul ismétljük a közös múlt nemzetállami, vagy annál valamivel kevésbé egyoldalú magyar leckéit, akkor nagyon könnyen úgy járunk, hogy a közös múlt során a magyar állam keretében élő népek fokozatosan „széthordják” az általunk egységesen magyarnak gondolt történelmet: a Hunyadiaktól a Zrínyieken át Bartók Béláig vagy Puskás Ferencig.

Jakab György

Digitális Jólét Nonprofit Kft.

Irodalom

Ady Endre (1959). Vázsonyi afférja – Nacionalista heccék. In *A nacionalizmus alkonya*. Szépirodalmi Könyvkiadó. 33–35.

Babits Mihály (1973). *Könyvről könyvre*. Szépirodalmi Kiadó.

Bánffy Dezső (1903). *Magyar nemzetiségi politika*. Légrédy Testvérek.

Bibó István (1986a). A kelet-európai kis államok nyomorúsága. In *Válogatott tanulmányok II*. Magvető Könyvkiadó. 185–266.

- Bibó István (1986b). Eltorzult magyar alkat, zsákut-
cás magyar történelem. In *Válogatott tanulmányok II.*
Magvető Könyvkiadó. 569–621.
- Bibó István (1986c). Az európai egyensúlyról és
békéről. A német politikai hisztéria okai és története.
In *Válogatott tanulmányok I.* Magvető Könyvkiadó.
365–401.
- Börcsök Mária (2012). *Kettészakadt Magyarország.*
Kossuth Kiadó.
- Braun László, Kész Barnabás, Lefkó János & Szam-
borovszkyné Nagy Ibolya (2018). *A Magyar nép
története.* Kárpátaljai Pedagógusszövetség.
- Cartledge, B. (2008). *Megmaradni. A magyar törté-
nelem egy angol szemével.* Officina Kiadó.
- Dénes Iván Zoltán (2015). A magyar nemzet története
és a magyar történet kánonjai. In Dénes Iván Zoltán
(szerk.), *A magyar történetírás kánonjai.* Ráció
Kiadó. 191–205.
- Gerő András (2004). *Képzelt történelem.* PolgArt
Kiadó.
- Gyurgyák János (2007). *Ezzé lett magyar hazátok.
A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története.*
Osiris Kiadó.
- Hamvas Béla (1988). *Az öt génusz. A bor filozófiája.*
Életünk könyvek.
- Hankiss Elemér (1986). „Pongyola társadalom”?
Valóság, 29(2), 37–47.
- Heltai Gáspár (1977). *Krónika az magyaroknak viselt
dolgairol.* In Kulcsár Péter (szerk.). *Humanista Tör-
ténetírók Szépirodalmi Könyvkiadó.*
- Horváth Mihály (1843). *A Magyarok története
Európába költözésüktől mostanáig.* Második kiadás.
Pápan, a Ref. Főiskola betűivel.
- Ignotus (1908). A magyar kultúra és a nemzetiségek.
Nyugat, 4. 225–227.
- Karácsonyi Béla (1950) *Magyarország története a
honfoglalástól 1526-ig.* Ideiglenes tankönyv. Tan-
könyvkiadó Nemzeti Vállalat.
- Kazinczy Ferenc (2009). *Pályám emlékezete. Fogsá-
gom naplója.* Osiris.
- Kemény G. Gábor (1952). A nemzetiségi kongresszus
tiltakozása a millenniumi ünnepségek ellen. In *Iratok
a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a
dualizmus korában 1867–1918. I. 1867–1892.* Tan-
könyvkiadó. 473–474.
- Kocsis István (1995). *A Szent korona tana.* Püski
Kiadó.
- Kovács László & Simon Attila (2000). *A magyar nép
története.* Lilium Aurum Kiadó.
- Nagy Péter Tibor (2005). Az állami befolyás növeke-
dése a magyarországi oktatásban, 1867–1945. *Iskola-
kultúra 15(6-7) 3–229.*
- Orbán Krisztián (2017). Száz év szorongás. A magyar
politika a felzárkózás ellen. In Jakab András és Urbán
László (szerk.), *Hegymenet - Társadalmi és politikai
kihívások Magyarországon.* Osiris Kiadó. 74–86.
- Ottlik Géza (2017). *Iskola a határon.* Szépirodalmi
Kiadó.
- Paget, J. (1987). A pusztá. In *Magyarország és Erdély.*
Helikon Kiadó. 144–168.
- Szabó Zoltán (1999). *Diaszpóranemzet.* Osiris Kiadó.
- Szegedi Tasziló (1941). *Magyarország története a
szatmári békéig. A gimnázium és leánygimnázium
VII. osztálya számára.* A Szent István Társulat
kiadása.
- Szente Zoltán (2019). A 2011. évi Alaptörvény és
a történeti alkotmány összekapcsolásának mítosza.
Közjogi Szemle, 12(1), 1–8.
- Szerémi György (1979). *Magyarország romlásá-
ról.* Magyar Helikon Kiadó.
- Szűcs Jenő (1972.) A Dózsa parasztháborújának ideo-
lógiája. *Valóság, 15(11), 12–39.*
- Szűcs Jenő (1974). *Nemzet és történelem. Tanulmá-
nyok.* Gondolat Kiadó.
- Szűcs Jenő (1983). *Vázlat Európa három történeti
régiójáról.* Magvető Könyvkiadó.
- Szűcs Jenő (1997). *A magyar nemzeti tudat kialaku-
lása.* Balassi-JATE-Osiris.
- Werbőczy István (1514). Hármaskönyv. [http://www.
staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm](http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm)
Utolsó letöltés: 2021. 08. 21.

Jegyzetek

¹ A hungarus-tudatú személyek a Magyar Királyság lojális állampolgárai voltak, ami azonban nem feltétlenül jelentette a magyar nyelv és kultúra ismeretét és használatát.

² A társadalmi megosztottság a 16. század elején többféle formában is megnyilvánult. Egyrészt azért, mert felbomlott a korabeli emberek számára meghatározó szerepet betöltő keresztény összetartozás tudata. A „keresztesek ideológiájában” (Szűcs, 1972) ugyanis azokat a nemeseket, akik gátolták a parasztok felfegyverzését és hadba vonulását, automatikusan a törökök (pogányok) támogatóinak, a keresztények ellenségeinek nyilvánították. Ez adta az „urak” elleni parasztlázadás (keresztesháború) eszmei hátterét. Másfelől viszont

a parasztháború leverése után a győztes nemesség – a korábbi társadalomtörténeti folyamatok betetőzéseként – törvénybe iktatta a nemesi szabadságjogokat és jobbágyok teljes jogfosztottságát, ami évszázadokon át kibékíthetetlen ellentétek forrásává vált. A magyar társadalom korabeli megosztottságát tovább fokozta a köznemesi és főnemesi érdekcsoportok rivalizálása, amely nagymértékben hozzájárult az ország függetlenségének elvesztéséhez.

³ Ozorai Pipó, Hunyadi János, Cillei Ulrik, Zrínyi Miklós teljes joggal magyar nemesi nemzet tagjának érezhette magát még akkor is, ha az anyanyelve nem magyar volt és otthoni környezetben sem magyarul beszéltek.

⁴ A nemesi nemzetfelfogás idegengyűlöletének megértése ügyében érdemes röviden visszakanyarodni a Hunyadi Mátyást halálát követő évtizedekhez. Már Mátyás idején is gondot okozott, hogy a király egyre inkább mellőzte a korábbi nemesi elit tagjait és többnyire külföldiekkel (gondoljunk csak híres zsoldosseregére, vagy Beatrix királynő itáliai kíséretére) vetette körül magát. Bár történelemtankönyveink hosszan ünneplik a magyarországi reneszánsz vívmányait, a korabeli magyar elit inkább kárhoztatja és féli a „nyugati módit”. Jól példázza mindez Heltai Gáspár (1977. 473.) korabeli történetíró kifakadása: *„Az magyarok pedig mindezeket igen bánják vala, hogy az országnak kéncsét olyanokra költi vala... Arról is mindennap panaszkodának, hogy a király a régi magyaroknak erkölcsöket elhadná, és hogy a felesége hordozná öt minden encenbencekre és testi gyönyörűségekre. Az idegenellenesség Hunyadi Mátyás halála után még inkább fölerősödik a magyar nemekben. Ennek jellemző megnyilvánulása az 1505-ben hozott országgyűlési határozat - az úgynevezett Rákosi végzés -, amelyen egyrészt kimondták, hogy az ország „rémseges szétrongyolódásának és csúfságos pusztulásának” és nemzetvesztő politikájának az idegen származású királyok az okai és nem választanak többé idegen uralkodót, csak „született magyart”.*

⁵ A nemesi nemzetfelfogás idegengyűlöletének megértése ügyében érdemes röviden visszakanyarodni a Hunyadi Mátyást halálát követő évtizedekhez. Már Mátyás idején is gondot okozott, hogy a király egyre inkább mellőzte a korábbi nemesi elit tagjait és többnyire külföldiekkel (gondoljunk csak híres zsoldosseregére, vagy Beatrix királynő itáliai kíséretére) vetette körül magát. Bár történelemtankönyveink hosszan ünneplik a magyarországi reneszánsz vívmányait, a korabeli magyar elit inkább kárhoztatja és féli a „nyugati módit”. Jól példázza mindez Heltai Gáspár (1977. 473.) korabeli történetíró kifakadása: *„Az magyarok pedig mindezeket igen bánják vala, hogy az országnak kéncsét olyanokra költi vala... Arról is mindennap panaszkodának, hogy a király a régi magyaroknak erkölcsöket elhadná, és hogy a felesége hordozná öt minden encenbencekre és testi gyönyörűségekre. Az idegenellenesség Hunyadi Mátyás halála után még inkább fölerősödik a magyar nemekben. Ennek jellemző megnyilvánulása az 1505-ben hozott országgyűlési határozat (az úgynevezett Rákosi végzés), amelyen egyrészt kimondták, hogy az ország „rémseges szétrongyolódásának és csúfságos pusztulásának” és nemzetvesztő politikájának az idegen származású királyok az okai és nem választanak többé idegen uralkodót, csak „született magyart”.*

⁶ Szerémi György (1979. 196–197.) történetíró a 16. század közepén arról írt, hogy az ország politikai megosztottsága miatt az előrelátó apák egyik fiúkat Bécsbe a Habsburgokhoz, másik fiúkat Erdélybe, Szapolyaihoz, vagy a törökhöz küldték tanulni családjuk jövőjének biztosítása érdekében.

⁷ A reformkor (1825-1848) bemutatásakor történelemtankönyveink nagy előszeretettel jórészt csak a reformtábor tagjainak életét mutatják be, ami által lényegében láthatatlan marad tevékenységük tényleges társadalmi kontextusa: úgy tűnik, mintha a tényleges viták inkább csak a reformerek (például Széchenyi István és Kossuth Lajos) között zajlottak volna. Kevésbé ismert, hogy nemesi kortársainak jelentős része Széchenyit nemcsak „fantasztának” és „bolondnak” tekintette, hanem – ahogy Dessewffy József a Hitelt kritizáló Taglat című művében írja - a magyart és a magyar értékeket „mérték felett gyaláznak” is, „akinek semmi nem jó, ami hazai”, illetve „akinek csak az tetszik, ami nyugati”.

⁸ A 18. század végén II. József felvilágosodott abszolutizmusa látványosan megosztotta a magyar elitet: míg az jozefinisták a társadalom modernizálódását sürgették, addig a nemesi ellenállás hívei a rendi nemzettudat alapján meghirdették a magyar nyelv és kultúra védelmét. Ennek szellemében divatba hozták a kuruc korra emlékeztető öltözködést és kidobtak mindent, ami idegen, azaz „nyugati” volt: Kazinczy Ferenc 1790-ben a következőket írta naplójában: *„A nadrágocskák, hacukák, libermáyok egyszerre tűntek el. Gombkötőink nem győzők verni az aranyzinórt, sujtást, kreppinrojtokat, paszamántot; s Erdélybe, hol minden aranyfonal elfogyott. ...Lobogott a Zrínyi kucsmája minden fejen, pipacszin posztóból, fekete magyar bárány prémjével, s ennél eszesb fejjedőnk nem lehet, mert legolcsóbb volt s legalkalmasb; lobogott a kócsagtoll a nyusztos kalpagokon, s prémet növete szája felett minden. Az asszonyi nem vetélkedék a miénkkel a nemzetiség külső jelenségei viselésében, s a párizsi lipántok helyett asszonyaink fekete csipkés kontyokat vevének fel, leányaink pártákat; s derekukat vállakba szoríták s kötényt kötöttek.”* (2009. 128.)

⁹ Ezek a reformkori folyamatok szorosan összefüggtek a magyarországi modernizáció ideológiájával, amely az úgynevezett nyugati kultúrához való felzárkózás, a polgárosodás volt. Ebben a helyzetben a hun (szittyá)

ősökre építő szűk nemesi identitás óhatatlanul háttérbe szorult, jellemző módon azonban nem tűnt el teljesen a magyar közgondolkodásból. A hun rokonság újra és újra felbukkan különböző nyugat-ellenes társadalmi csoportok gondolkodásában, illetve olyan korszakok politikai ideológiájában, amelyek a „nyugat-ellenességet” tűzik zászlójukra. Ilyenkor a különösen fölerősödik a kelethez-tartozás tudata, valamint a kereszténység előtti nemzeti hagyomány ápolása. Ilyen például a Trianon utáni helyzet, amikor a nyugat „árulásának” ellenhatásaként gombamód elszaporodtak a keleti pogány gyökerekre történő utalások.

- ¹⁰ „Míntogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez is tartozzék is, egyenjogú tagja... meg...” (Az 1868. évi XLIV. törvénycikk 14. paragrafus)
- ¹¹ Természetesen már a dualizmus idején is többen figyelmeztettek a „nemzetállami légvárépítés” (Mocsáry Lajos) veszélyeire, a magyar állam (közigazgatás) fejletlenségére (Grünwald Béla), az államszövetség veszélyeire (Kossuth Lajos) de a korszak meghatározó nemzeti ideológiája a magyar nemzetállam megerősítésének eszméje maradt.
- ¹² Volt persze másik narratíva is. 1895-ben a nemzetiségek előterjesztettek egy másik történelemszemléletet – az úgynevezett állampolgári nemzetfelfogást –, amelynek fő jellemzője az, hogy a magyar államban sokféle etnikumú és identitású nép él együtt, közös nemzetet és államot alkotva. A millenniumi magyar nemzetépítési láz ezt a felvetést persze gyorsan elsöpörte. Hiába tiltakoztak a nemzetiségi képviselők: „A millenniumi ünnepségnek azt kell Európa előtt bebizonyítania, hogy Magyarország magyar nemzeti állam volt, s az most is. Ez viszont mind történelmileg, mind pedig hazánk néprajzi viszonyait tekintve valótlan, amely ellen tiltakoznunk kell.” (Kemény 1952. 473.)
- ¹³ „A közösségi hisztéria ugyanis az egész közösség állapota, s hiába választjuk el a hisztéria látható hordozóit, ha közben a hisztéria feltételei és alaphelyzetei megmaradnak: a hisztéria kezdetén álló megrázkódtatások nem oldódnak fel, a hisztéria lényegét kitevő hamis helyzet nem oldódik meg. Hiába pusztítunk el minden „gonosz” embert, a hisztéria téveszméi és hamis reakciói békés családfőkben, hatgyermekes családnyakban, a légynek sem vétő szolid embereken és nemes, magasztos, emelkedett szellemű egyénekben fognak tovább élni, s a közösség egy nemzedék alatt újból kitermeli a hisztéria őrtültjeit, haszonélvezőit és hóhérlégényeit.” (Bibó 1986/c, 376.)
- ¹⁴ „Ha megkérdezték őket, hogy miért akarnak uralmat gyakorolni olyan népeken, melyek ezt nem kívánják, s miért akarnak többek lenni azoknál, akiknél nem többek, akkor régészeti leletekre, népdalokra, népművészeti motívumokra, szókölcsönzésekre, szárnyas oltárookra, könyveik és intézményeik hatására mutattak rá, melyek mind azt bizonyítják, hogy az illető nép önéltükül még ma is a legsötétebb barbárságban sínylőd-nék. Ha számot kellett adni belső rendetlenségekről, diktatúrákról és elnyomásról, akkor sebeiket mutatták, melyeket Attilával szemben, a törökkel szemben vagy az európai szabadság, vagy demokrácia védelmében kaptak. Ha esztelen és hiú külpolitikájukat hánytá valaki szemükre, akkor történelmüknek évszázadokra visszanyúló vagy pláne időtlen metafizikai „értelmére” mutattak rá, mely nekik ezt vagy amazt a politikát fatálisan megszabja.” (Bibó, 1986.a 226–227.)
- ¹⁵ 1867 – kiegyezés; 1918 – az Osztrák–Magyar Monarchia bukása; őszirózsás forradalom; 1919 – Tanácsköz-társaság; 1920 – Horthy-korszak; 1944 – nyilas uralom; 1945 – népi demokratikus átmenet; 1948 – sztálinista diktatúra; 1956 – forradalom és szabadságharc; 1957 – Kádár-korszak; 1989 – rendszerváltás; 2010.
- ¹⁶ [...] a magyar közéletben sem miniszter, sem községi jegyző, sem bankelnök, sem ipartestületi elnök, sem akadémiai elnök, sem tanfelügyelő nem lehetett olyan ember, aki döntő pillanatban nem volt hajlandó vagy nem volt képes egy rendeletben, egy fegyelmi határozatban vagy egy pohárköszöntőben magáévá tenni a közösségi hazugságoknak azt a rendszerét, melyen ez az egész közélet felépült. Lehet, hogy csak kis engedmény kellett hozzá, de már ez a kicsi is megindította a fordított kiválasztás folyamatát, mert a legizgalmasabb, legszenvedélyesebb és leglényeglátóbb emberek számára már ez is lehetetlenné tette, hogy hazugsághoz adjanak igaz erőket. Hosszú lejáratra pedig ez a fordított kiválasztás az egész közösség vezető rétegét kicse-relt, s logikusan vezetett egész vezető rétegünk erkölcsi és értelmi lezüllesztéséhez.” (Bibó, 1986b. 603–604.)
- ¹⁷ „A munkás gyűlöli a mérnököt és a mérnök a munkást, gyűlölik egymást a szomszédok, akik egymásról megbecstelenítő eseteket tudtognak és terjesztenek, és akik egymást meglopják, és gyűlölik egymást a munkatársak, akik egymást feljebbvalóik előtt befektetik, és gyűlölik a feljebbvalót, akit titokban rágalmaznak. És gyűlölik, aki a vasúti kocsiba vagy az autóbuszba előbb lép fel (...) Mindenkit csupa ellenség vesz körül. A szociális köztudat, hogy az emberek kivétel nélkül mind becstelenek. Az egyetlen gyönyör mások szenvedését látni. (...) Mintha titkosan megegyeztek volna abban a versenyben, ki tud a másiknak előbb és nagyobb fájdalmat szerezni. Aki csak egy ujjnyival a többinél magasabban áll, mindenkit, aki alatta van, püföl, még csak nem is stréberségből vagy feletteseinek tetszésére, hanem elemi kielégülésre, mert nem hatalmaskodás ez, hanem gyűlölködés.” (Hamvas, 1988. 75-76.)

- ¹⁸ „Ha te nekem férges gyümölcsöt adsz, akkor én úgy javítom meg a záradat, hogy már holnap lóg a kilincsed. Ma elkéstél öt perct? Holnap már úgy érzem, hogy én is elkéshetek: tíz perct. És indul a negatív láncreakció, hogy végül fellobban minden tisztesség, semmivé lesz minden kötelesség, hitelét veszti minden és mindenki. (...) De hisz ez borzalmas! – mondhatja az idelátogató jól nevelt polgár. Hogyan lehet élni ilyen bizonytalanságban, a kölcsönös és általános bizalmatlanság és felelőtlenség romlott légkörében? Nagyon is jól – válaszoljuk. Nem olyan nagy baj, hogy ilyen vacakot adnak a pénzemért, legalább nekem sem kell csipkednem magam, tőlem is elfogadnak majd minden vacakot. Nem tartják be azt, amit ígértek? Legalább nekem sem kell betartanom azt, amit én ígérek. Egészen jól el lehet élni, hemperegni ebben az országos rendtelenségben és felelőtlenségben. Szerződünk, és ezt a szerződést kivételképpen be is tartjuk: a kölcsönös igénytelenségre és arcátlan felelőtlenségre.” (Hankiss, 1986. 38-40.)
- ¹⁹ Nagy Péter Tibor (2005. 203–204.) oktatáskutató erről keserűen így ír: „Ahol tehát a nemzet mint megkülönböztetett érték áll az oktatás és nevelés középpontjában, s ahol ezzel egyidejűleg nem építik be a társadalmi érdekek ütköztetésének technikáit, ott korlátlan út nyílik arra, hogy azok, akik magukat a nemzeti érdek kizárólagos hordozóinak nyilvánítják, kontrollálhatatlan hatalomhoz jussanak, s ’nemzeti érték’ gyanánt saját társadalompolitikai elképzeléseiket és érdekeiket közvetítsék az iskolarendszeren keresztül. Olyan helyzetben, ahol a társadalomban és a gazdaságban nem a teljesítményképes szak tudásnak van ’becsülete’, ott a képzés tartalma szükségszerűen tekintélyelvű és ideologikus marad, hiszen az általános műveltség funkciója ekkor éppen az, hogy ne kelljen polgárosodni. Ahol az uralkodó körök képesek kikényszeríteni, hogy több generációnyi polgári alkotómunka semmivé válhasson, ott mindenki számára világos: a karrierhez nem szakmai tudást, hanem szimbolikus tudást kell elsajátítani, vagyis az uralkodó körök legitímációs érvrendszerét.”
- ²⁰ A történelemtanítási kánon roppant sokrétű és sokszínű világából itt és most legfőképpen azokat az elemeket és mintázatokat emelem ki, amelyek – véleményem szerint – a leginkább megérették a felülvizsgálatra, mivel még nagymértékben magukon hordozzák a 19. század végének aktuálpolitikai viszonyai hatásait. Természetesen nem gondolom, hogy a most következő motívumok határozzák meg, vagy jellemzik a mai magyarországi történelemtankönyveket vagy történelemórákat, de azt igenis gondolom, hogy nemcsak a történelmi közgondolkodásban, hanem a mindennapi pedagógiai gyakorlatban is tetten érhetőek a múltból örökölt történelemszemlélet nyomelemei, illetve a vázolt alapmintázatok.
- ²¹ Az itt szereplő tankönyvrészletek az Országos Pedagógiai Könyvtár Tankönyvtárában való tankönyvekből valók, eredeti helyesírás szerint. Külön köszönet a válogatásban nyújtott segítségért Szabó Károlynak.
- ²² Ottlik Géza (2017. 552.) írja: „A mohácsi csata négy századik évfordulója közeledett éppen. Fura dolognak látszik talán, vereséget megünnepelni, de hát, aki a győzelmét ünnepelhetné volna itt most, a hatalmas ottmán világbirodalom, már nem volt meg. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben, szinte a szemünk láttára, a szívós Habsburg-császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelhesük vesztett nagy csatáinkat, melyeket túléltünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartjuk a győzelemnél – mindenestre igazibb tulajdonunknak.”
- ²³ A történettudományban és antropológiai irodalomban jól ismert az úgynevezett „történelem alatti” népek fogalma, amely nem az adott csoport régiségére utal, hanem arra, hogy nincs leírt történetük, csak ciklikusan visszatérő hagyományaik, szokásaik. A magyar kultúrával érintkező romák helyzete nagyon hasonlít a középkori jobbágyok helyzetére, akikről csak annyit tudunk, amennyit a velük meglehetősen elfogult egyházi és nemesi írástudók leírtak.
- ²⁴ Részlet John Paget 1839-ben írt magyarországi útinaplójából: „Régi közmondás, hogy borban az igazság, de ezt egy nép sem példázhatná jobban, mint a magyar. Amint a neveltségétől való félelem ellatlan, rögtön erőt vesz rajta az ellenállhatatlan vágy, hogy szülőföldje balsorsán keseregjen. Szegény és gazdag egyaránt Corvin Mátyás idejét sírja vissza, azt a képzeletbeli aranykort, melyben Magyarországot tisztelet övezte külföldön, s a népek jó sorsa volt odahaza. Anya nem sirathatná keservesebben elveszett gyermekét, mint a bortól elérzékenyült magyar Hunnia letűnt dicsőségét.” (Paget, 1987. 159.)
- ²⁵ Trianon sokféle új identitási formát és konfliktust eredményezett, amelyekkel a hagyományos magyar nemzetszemlélet nem tud mit kezdeni:
- Mit gondoljon az a Magyarországon élő szlovák anyanyelvű diák, aki szlovák nyelvű iskolai történelemkönyvében azt olvassa Békéscsabán, hogy „őseink a Kárpát-medencébe a Vereckei-hágón keresztül érkeztek Árpád vezetésével?”
 - Hogyan tekintünk arra a Szlovákiában élő magyar anyanyelvű szülőre, aki gyermekét szlovák nyelvű iskolába adja annak reményében, hogy így jobban boldogul majd?
 - Hogyan tekintünk arra a szlovák anyanyelvű és állampolgárságú diákra, aki büszkén vallja, hogy az ő nemzetének dicső királya volt Szent István, Hunyadi Mátyás, vagy éppen Mária Terézia?

- Mit gondoljunk arról a magyar anyanyelvű és identitású magyar állampolgárról, akinek ősei között számos „tót atyafi” volt, de ezt a kulturális örökséget ma nem meri vállalni, mert akkor esetleg nem igazán tekintik magyarnak?
- Mennyiben rendelkezik más identitással a Burgenlandban élő úgynevezett törzsökös magyar, illetve az Erdélyből Bécsbe költözött magyar ember, miközben az osztrákok mindkettőjüket magyarnak tekintik?
- Tovább bonyolíthatnánk a sort, ha megkérdeznénk például a budapesti utcán szembejövő kínai állampolgár-társunkat, hogy miért tűzött ki kokárdát március 15-én, miközben pontosan tudjuk, hogy számtalan amerikai állampolgár miért teszi ugyanezt Los Angelesben.

²⁶ A közös múlthoz való viszony megváltozását jól mutatja, hogy miközben a magyar nyelv nem tesz egyértelmű különbséget a politikai és etnikai értelemben vett magyar polgár és a Trianon előtti és utáni Magyarország között, addig a nem-magyar nyelvű népek szótárában fennmaradt a kettősség pontosan definiálódik. A nemzetiségi nyelvekben ugyanis mindmáig létezik ez a distinkció a soknemzetiségű állam és az etnikum elkülönítésére: szlovákul például a történeti Magyarország Uhorsko, az etnikai magyar Mad'arsko, szerbül Ugarska és Madarska, horvátul Ugarski és Madarski.

Absztrakt

Az írás a magyar történelemoktatási kánon kialakulásának körülményeit és mindmáig tovább élő elemeit vizsgálja. Legfőképpen arra az ellentmondásra koncentrálna, amely a kiegyezés után az államnemzeti (birodalmi) és nemzetállami felfogás összemosása nyomán alakult ki, és ami miatt mitizálódott, rugalmatlanná vált nemzeti múltszemléletünk.